

S Z E M L E

LIGETI LAJOS: A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI
A HONFOGLALÁS ELŐTT ÉS AZ ÁRPÁD—KORBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 602 lap

1. Egy kiemelkedően gazdag, tudományos eredményekben bővelkedő életút utolsó nagy munkájaként, néhány hónappal halála előtt, 1986 végén jelent meg Ligeti Lajos ismertetendő szintézise. Nehéz lenne ugyan bármit is kiemelt fontosságúnak minősíteni Ligeti Lajos tudományos munkásságából, hiszen éppúgy volt mongolista, mint turkológus, éppolyan mérvadó volt a kínai nyelvtörténetben megfogalmazott véleménye, mint magyar őstörténészként való állásfoglalása, és a sort még hosszan folytathatnánk, mégis, talán e kötetben láthatjuk egyik legkedvesebb, egy életen át dédelgetett tervének megvalósulását.

2. Ligeti Lajos a munka Előszavában (5-8) ugyan — talán túlzó szerénységgel — kifejti, hogy bár Gombocz korszakos jelentőségű művének revidálását tűzte ki célul, de — mint írja — "munkáknak nem lehet feladata egy újabb szintézis igényeihez való igazodás". Lentebb még hozzáfűzi, hogy "Minden lényegesnek vélt probléma részletes kifejtésére itt természetesen nem kerülhet sor." Mégis úgy gondolom, hogy Ligetinek ez a munkája méltó koronája pályájának: aligha tévedés megjósolni, hogy hosszú—hosszú időn keresztül fogják még alapkönyvként forgatni a szerzőt követő generációk ezt a kissé talán furcsa és csalóka című könyvet.

Nagyon nehéz lenne ugyan pontos címet adni egy ilyen széles horizontú, sok—sok tudományszaknak (altajisztika, turkológia, finnugrisztika, magyar nyelvészet, őstörténet, középkori magyar történelem, török népek története, általános nyelvészet stb.) újat mondó munkának, és ez nem is recenziási feladat, mégis, úgy látom, annyit nem felesleges jelezni, hogy ez a munka jóval több, mint amit a cím takar. Műfaját tekintve ez egy bevezetés, a szó klasszikus és jó értelmében, egy olyan bevezetés, melyet csak egy nagyon széles horizontot áttekinteni képes, gazdag életutat maga mögött tudó, nagy tapasztalatú tudós képes megírni. Egyfajta szellemi hagyaték ez a kötet, sok—sok válasszal eddigi kérdésekre és egyfajta szellemi végrendelet ez a kötet, sok—sok érdekes, kutatni érdemesnek ítélt kérdéssel.

3. Tekintettel a kötet páratlanul gazdag tartalmára, nem vállalkozhatom arra, hogy — ha mégoly felületesen is — egészét ismertessem. Ki kellett választanom a munka egy kis szeletkáját, bízva abban, hogy mint cseppben a tenger, ebben a szegmentumban az egész munka tükröződik és remélve azt, hogy így is sikerül felhívnom a figyelmet Ligeti Lajos munkájára.

Választásom a munka magyar nyelvtörténeti vonatkozásaira esett.

4. Remélhetőleg Ligeti Lajos könyve is ott lesz azoknak a munkáknak a sorában, melyek inkább előbb, mint utóbb ösztönzést fognak nyújtani a magyar nyelvtörténet művelői számára nyelvünk történetének újragondolásához. Mindenekelőtt vonatkozik ez a hangtörténetre. Bárczi immár klasszikus tankönyve, a Magyar hangtörténet kitűnő munka volt ugyan a maga nemében, máig ezt használjuk, de égető szükség lenne egy új, jó hangtörténetre, ismereteink szakkönyvi keretek közötti feldolgozására.

Ligeti könyvét át- és átszövik a nyelvünk történetét érintő vonatkozások. Minden részletre aligha lehetséges itt kitérni, főbb meglátásait azonban csokorba köthetjük.

5. Magyar hangtörténeti tanulságok

a) Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyeit a munka I. fejezetében tárgyalja (12-43). Gombocz kutatásainak végső összegzésében, a Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink c. dolgozatban — melyet Gombocz 1930-as egyetemi jegyzete alapján a Nyelvtudományi Értekezések 24. számában éppen Ligeti Lajos tett közzé 1960-ban — a csuvasos bélyegeket így sorolta fel:

1. Köztör.	-z-, -z	~	csuv.	r ~	magy.	r (pl. <i>borjú, szőr</i>)
2. "	-š-, -š	~	"	l ~	"	l (pl. <i>kölkök, dől</i>)
3. "	s-	~	"	š ~	"	s (pl. <i>sárkány</i>)
4. Östör.	*š	~	"	š ~	"	s (pl. <i>söprő, borsó</i>)
5. "	*-q, *-k	~	"	∅ ~	"	∇ (pl. <i>apró, betű</i>)
6. "	*y-	~	"	š ~	"	∅ (pl. <i>ír, ildom(os)</i>)
						sz (pl. <i>szél, szőlő</i>)
						gy (pl. <i>gyertya, gyárt</i>)
7. "	*-η-, *-η	~	"	m ~	"	m (pl. <i>gyom</i>)
8. "	*a	~	"	ī ~	"	i (pl. <i>tiló, tinó</i>)

A fenti kritériumok érthetően kulcsszerepet játszanak a magyar nyelv régi török jövevényeinek megítélésében. Ligeti áttekinti a Gombocz által kijelölt kritériumokat és számos ponton módosítja azokat. A rotacizmust (lásd 1. sz. kritérium) az ún. lambdacizmussal (1. 2.) szembesítve megállapítja, hogy semmiképpen sem egyenértékű a két folyamat. Az utóbbira csak kisszámú és bizonytalan példánk van, a rotacizmus viszont világos, egyértelműen csuvasos jelenség. Indokoltnak látja az ún. "félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmus" terminus bevezetését, és rámutat, hogy a csuvasban a köztör. š gyakran š-sel van képviselve. Ezekben az esetekben a csuvasban nem ment végbe a lambdacizmus értelmében várt *š > l változás. (Megjegyzendő, hogy Gombocz magát a változást pontosan fordítva magyarázta, úgy gondolta, hogy a csuv. l megőrzött régiség és a köztör. š vezethető vissza egy korábbi *l-re.) A "félúton megrekedt lambdacizmus" értelmében — és ez rendkívül fontos tanulság a magyar nyelv török jövevényszavai szempontjából — csuvasos átvételeinkben nem feltétlenül, hogy l álljon egy köztör. š helyén. Sőt, Ligeti kiemeli, hogy csuvasos nyelvből való átvételként értékelhetjük azokat az elemeket, amelyekben köztör. š helyén cs vagy los van a magyarban. Itt a magy. cs, los belső magyar fejlemény egy korábbi s helyén. Arra a "csuvasosság" kritériumát illeti, annyit meg kell jegyeznünk, hogy itt természetesen szó sincs nyelvi kritériumról, Ligeti csupán a régiség jegy miatt (kései ősm. *s > ómagy. cs ill. anorganikus l-lel los) gondolja a *gyümölcs, bölcső, bocsdnik, bocsdt, búcsú* szavakat ócsuvasból való átvételeknek. Mindez tehát azt jelenti, hogy régi köztörök átvétel is hasonló képet nyújtana.

Ligeti törli a csuvasos kritériumok közül a köztör. š helyén jelentkező magy. s-t (1. Gombocz 4. sz. kritériumát). Rámutat, hogy tarthatatlan az a nézet, mely szerint a köztör. š helyén felbukkanó magy. s a szó csuvasos voltát mutatja, a š > s változást a magyarban lezajlott folyamatként értékeli. Ez a változás az ómagy. kor elején lezárult, így csupán kronológiai értéke van a magyar nyelv török jövevényszavainak megítélésében. A fentiek mellett arra is rámutat, hogy a köztör. š ~ magy. cs megfelelés nem mond el a szó esetleges csuvas származásának. Példaként *acs, bölcs, csat* stb. szavainkat említi. Ligeti utal arra, hogy fgr. eredetű

szavainkban *cs* áll az ősmagyar korban depalatalizálódott ősi fgr. *ʃ helyén, míg *s* található az egykori fgr. *ʃ képviselőjeként. Ez utóbbi dezaffrikálódás ősmagyar kori jelenség, mely áthúzódott az ómagyar korra. A köztör. *ʃ* kettős magyar képviselőjét, az *s*, *cs* jelentkezését nem a török átadó alakban lévő hang minőségével kell tehát magyaráznunk. Attól függ a köztör. *ʃ*, ócsuv. *ʃ sorsa jövevényszavainkban, hogy az átadó alak *ʃ*-je a magyarban a megőrződött, vagy a spirantizálódott ősmagyar zöngétlen affrikátához kapcsolódott. Persze, jó lenne tudni, hogy valóban kideríthetetlenek-e a csatlakozásnál megmutatkozó megoszlás okai. Ligeti e téren szkeptikus, mert úgy véli, hogy a "megoszlás szabályszerűségei nem deríthetők fel" (55).

Nem fogadja el Ligeti Gombocz ötödik helyen említett csuvasos kritériumát sem. Hasonlóan az előbb említett tör. *ʃ* ~ magy. *s* és *cs* megfeleléshez, az őstör. szövégi *-q*, *-k* sorsát is a török és magyar konvergencia változások kategóriájába utalja. Csatlakozva Bárczi Géza véleményéhez, aki úgy vélte, hogy a magyar nyelvben kell keresni az okát az őstör. **-q*/*-k* eltérő magyar képviselőinek, Ligeti *drok* ill. *ünő* típusú szavaink szövégi *-k* ill. *-v* végződése mögött nem köztörök ill. csuvasos kritériumot vél felfedezni. Bárczi (Htört. 2 122) nyomán úgy gondolja, hogy nyelvünk előzményébe egy abszolút szövégi helyzetben lévő *-q*/*-k*-t tartalmazó alak kétféle módon kerülhetett be. Vagy adaptálódott nyelvünk ősmagyar kori, ómagyar kor eleji állapotához, azaz a *-q*/*-k* *-k*-val került ugyan át, de felvett egy szövégi másodlagos véghangzót (tör. *aruq + ősmagy./ómagy. * *aruku* > magy. *drok*), vagy hanghelyettesítés történt (pl. tör. *inäk* > ősmagy. *iney > magy. *ünő*). E kétféle átvétel lehetősége arra az időszakra vonatkozik, amikor nyelvünk előzményében szövégi helyzetben nem állhatott *-k*, csak *-y*.

Ligeti csatlakozása Bárczihoz természetesen nagy súlyú lépés. Más megítélés alá esnek a tör. szövégi *-q*/*-k* helyén álló hosszú magánhangzók és koncepció értelmében. Talán nem ez lesz mégsem az utolsó szó a jelzett kettősség megítélésében. A Bárczi—Ligeti-féle megoldás a magyar szempontjából mindenképpen kielégítő magyarázat, a török oldalon viszont, ahol ugyancsak nem egyféle megfélellyel találkozunk, még vannak nehézségek. Lehet, persze, hogy ez független a magyar kettős képviselőtől. Talán egyszer újra napirendre kell majd tűzni a kérdést.

Ligeti az őstör. *y- hármias magyar megfelelése kapcsán (*gy*-, *sz*-, *ø*-) (l. Gombocz 6. sz. csuvasos nyelvi kritériumát) úgy vélekedik, hogy bizonyos fenntartással ezeket változatlanul a csuvasos jegyek közé sorolhatjuk (19). A *gy*- kapcsán arra figyelmeztet (22), hogy régi török átvételeink között lehetnek a 13. századtól kezdődően kun eredetű jövevények is szökezdő *gy*-vel. Az *sz*- képviselő kapcsán azt emeli ki, hogy a korábbi magyarázatok, melyek részint kronológiai, részint nyelvjárási különbséggel kívánták megvilágítani az őstör. *y- helyén mutatkozó, csuvasosnak minősített *gy*- és *sz*- képviselőket a magyarban, módosítandók. Ligeti a kronológiai különbséggel történő magyarázatokat védhetetlennek minősíti. Utal arra, hogy a bolgár—török sírfeliratok még a 13-14. században is őrzik a szökezdő *y*-t. Úgy látja tehát, hogy csuvasos *gy*- és *sz*- kezdetű szavaink őstör. *y- helyén mutatkozó kettős képviselője arról vall, hogy "nyelvünk két különböző csuvasos típusú török nyelvvel érintkezett, mégpedig nem egyforma intenzitással" (24). Meg kell jegyezni, hogy e ponton nem teljesen követhetem Ligeti gondolatmenetét. A bolgár—török feliratok *y*- je nem bizonyíthatja, hogy eleink nem érintkeztek egy olyan csuvasos

nyelvet beszélő néppel, melynek nyelvében korán lezajlott a *j-spirantizációja. Más szóval, nem bizonyos, hogy a gy- és sz-kettősségét kizárólag nyelvjárási (sőt: Ligeti nyelvekről beszél!) különbséggel kell magyaráznunk. Az is világos, hogy a magyar szempontjából ennek nincsen jelentősége. Akár így volt, akár úgy, két eltérő átadó alakból kell kiindulni magyar oldalon. A ø- szókezdőjű ír igéink és írő (tejtermék) szavunk esetében Ligeti úgy látja, hogy török oldalon találhatjuk meg e ritka szókezdő magyarázatát (24-25). A két példából nehéz lenne szilárd talajon álló következtetéseket megfogalmazni. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy az őstör. *y- mindkét esetben *-a- előtti helyzetben van, bár kondicionált változásként való magyarázatához ez elégtelen alap, hiszen jól ismert gy- szókezdőjű jövevényszavaink között nem egy akad, melynek gy-je etimológikus őstör. *-a- előtti *y-re megy vissza.

Mintegy "pótlásként" az őstör. *y- hármassal megfeleléséhez szól Ligeti *sarló* szavunk s- szókezdője ürügyén egy további megfelelésről is (22-23). (Igaz, kérdőjellel, de *süveg* szavunkat is idevonja.) Az s- itt magyar fejlemény korábbi ősmagy. *š-ből. Ligeti magyarázata kétségkívül megnyerő: az őstör. *y- ~ ócsuv. j- egy zöngétlenedett *š hangon keresztül ad spirantizált és palatalizált š-t a csuvasban, így egy *š- átadó hang is elképzelhető az etimológikus őstör. *y- helyén török elemekben.

Ligeti a négyesre bővített hármassal megfeleléshez kapcsolva megemlékezik még néhány ny- szókezdőjű szavunkról (25-26). Ez is egy régi, nagy vita témája. Most *nyereg* (141-43), *nyak* (156-57), *nyár* (155-56) szavainkhoz kapcsolja Ligeti az ny-ről alkotott véleményét. Ez óvatossággal megfogalmazásban úgy hangzik, hogy ugor kori és az uráli őshaza idejében átvett pretörök elemek tartalmazhattak szókezdő *n-t, bár változatlanul nem áll módunkban török oldalon — törökségi adatok alapján — szókezdő *n- felvételére gondolni. Az összehasonlító altajisztika azonban lehetővé teszi ezt, azzal a megszorítással, hogy ez pretörök kori lehet, őstörök kori már nem. Őstörök korban csakis a *y- rekonstrukcióra van továbbra is lehetőségünk.

b) Ligeti, Gombocz csuvasos nyelvi jegyeit áttekintve — mint láttuk — úgy ítélte meg, hogy azok közül nem mindegyik tartható és még azokban az esetekben is találunk értékes kiegészítéseket, amelyekkel egyetértett. Vannak olyan kritériumok is, amelyek Gombocz jegyzékéhez képest újak: őstör. *q- ~ magy. h-; őstör. *-d- ~ magy. -d-, -z-; őstör. *ǰ(*g) és *q(*k) mássalhangzó utáni helyzetben ~ magy. ø; őstör. első szótagi $\bar{v}$ esetleges megőrzése vagy nyoma a magyar nyelv tör. jövevényszavában; v- és j- protézis a magyarban; szóképzési sajátságok. Az itt felsorolt sajátságok mindegyikét azonban — mint erre Ligeti is figyelmeztet — igen nagy óvatossággal kell kezelnünk. Valójában nem ismerjük olyan jól a korai jövevényszavaink forrásaként szóba jöhető nem-csuvasos nyelveket, hogy ezen kritériumok bármelyikét is a "biztos" címkével ellátható csuvasos nyelvi jegyek közé sorolhatnánk. Jelenlegi ismereteink csupán ahhoz elégségesek, hogy úgy véljük, a fenti jegyek meglehetettek csuvasos elemekben is.

c) Külön fejezetet szánt Ligeti Lajos a török és a magyar hangtörténet konvergencia fejlődésének (53-88). Itt, a II. fejezetben tárgyalja azokat a hangtani változásokat, melyek a 7-13. században a török — ezen belül a csuvasos — nyelvekhez hasonló módon a magyarban is végbementek. Érthető, hogy két, konvergencia változásokat mutató nyelv érintkezésének vizsgálata különös óvatossá-

got igényel. Nehéz elválasztani egymástól az eltérő nyelvek egyező folyamatait.

Ligeti Lajos sorra veszi a párhuzamos hangtani változásokat. Ezek a következők: 1. a *š* spirantizációja ill. több török nyelvben a megőrzése (a magyarból is mindkét jelenség kimutatható, már fentebb is volt erről szó); 2. egyéb spirantizációs folyamatok; 3. másodlagos hosszúságok létrejötte a vokalizmuson belül.

A konvergens jelenségek egyben régiségjegyek is. Olyan változások ezek ugyanis a magyarban, melyek a 12. vagy 13. századra már befejeződtek.

Vannak olyan magyar régiségjegyek is, melyek nem párhuzamosak a török nyelvekben megfigyelhető nyelvi változásokkal: kései ősmagyar *s* > őmagyar *cs* (82-84); őmagyar szóvégi, ún. "sorvadó" magánhangzók (84-86). Kronológiai szempontból rendkívül fontos ezeknek a régiségjegyeknek a vallomása.

d) Nem lehetséges és nincs is értelme egy ismertetés keretében — mintegy rekapitulálva Ligeti Lajos könyvét — minden benne foglalt tanulságra kitérni. Így ehelyütt csak megemlíteni tudom, hogy külön fejezetben tárgyalja a szerző a magyar nyelv igen korai, a törökökkel való érintkezést megelőző idegen kapcsolatait (131-176); önálló fejezet foglalkozik a török nyelv magyarra gyakorolt hatásával és — e vizsgálódás fordítottjaként — a magyar nyelv török jövevényszavainkra gyakorolt módosító hatásával (177-214).

6. Természetesen nemcsak hangtörténeti tanulságokkal szolgál Ligeti Lajos munkája a magyar nyelvtörténész számára.

Már megjelenésekor is voltak vitatható pontjai a TESz. török vonatkozású — bizonyára nemcsak török vonatkozású — szócikkeinek. Egy ilyen nagyszabású vállalkozásnál, persze, ez szinte elkerülhetetlen. A szakemberek eddig is tudták, hogy a TESz. távolról sem mindenütt mondta ki a végső szót egyes szavaink etimológiáját illetően. Ligeti Lajos könyve e szempontból is kiemelendő. Jó mutatója (eltekintve a sajnos, éppen a mutatóban nem ritka sajtóhibáktól) segítségével nagy szolgálatot tesz ez a munka a TESz. említett hiányszavainak kiszűrésében. Az elkövetkező időben már aligha lesz elégséges, ha csak a TESz.-t lapozzuk fel egy-egy török etimológiájú szó származása után érdeklődve.

7. Ligeti Lajos könyvének ismertetése során nem tértem ki számos a mű központjába állított kérdésre. A könyv részletesen taglalja a magyar nyelv török jövevényeinek turkológiai hátterét. A csuvasos és köztörök nyelvek hangtani, szókészleteti jellemzésén kívül kiemelten foglalkozik a szerző a török népek történelmével, sorra veszi azokat a török etnikai csoportokat, történeti népeket, akikkel a magyarság rövidebb—hosszabb kapcsolatot tartott a honfoglalást megelőző évszázadokban és a honfoglalást követően a mongol korig. E kapcsolatok nemcsak idejüket, hanem jellegüket tekintve is rendkívül heterogének voltak. A békés, hosszas együttélés az egyik, a rövid, háborús konfliktus a másik véglete a török—magyar kontaktusoknak. Mind hozzájárult viszont ahhoz a bonyolult etnikai, társadalmi érintkezések által is formált kialakulástörténethez, melynek eredményeként a mai magyarságról beszélhetünk, és amelynek nyelvi lecsapódását máig nyomon követhetjük nyelvünk török elemeinek vizsgálatakor.

Ligeti Lajos nemcsak jövevényszavaink nyelvi és történeti vallomásait gyűjti össze, hanem vallatóra fogja őket művelődéstörténeti

szempontból is. Elkülöníti az alapvető jelentéstani csoportokat, pl. lovasnomád életmód, nomád társadalom, vallási hiedelmek, állattartás, földművelés, halászat, mesterségek, ruházat stb., és összegzi az így nyerhető tanulságokat.

8. Munkája összegző részében (520-44) a kronológiai rétegeknek megfelelően mond sommás véleményt nyelvünk török elemeiről. Láthatjuk, hogy Ligeti hét nyelvi—kronológiai csoportot különböztet meg régi török jövevényszavaink halmazában: szól az ősmagyar—őstörök feltehető kontaktusról, az ősmagyar középső szakaszának török elemeiről, a kései ősmagyar bolgár—kazár jövevényeiről (ahol a "bolgár—kazár" természetesen nem terminológiai újdonsága, sokkal inkább a mögötte lévő szemléletmódosulás miatt érdemel külön is figyelmet), áttekinti a kazár—kabar, a besenyő, a korai uz, és a kun réteget.

Objektív okok miatt nem egységes ezeknek a jövevényszó-csoportoknak a feltártsága és a kidolgozottsága. Ez és a könyvben lépten-nyomon feltett kérdések is jelzik, hogy Ligeti Lajos szintézisével egyrészt lezárul ugyan a magyar nyelv török jövevényszavai kutatásában, a török—magyar kapcsolatok feltárása vizsgálatában egy fontos, Gombocz utáni szakasznak nevezhető fázis, másrészt viszont kezdetét veheti egy magasabb ismereti szintről induló elmélyült kutatás, melyhez Ligeti könyve hathatós ösztönzést és hosszú ideig használható és használandó bázist jelent.

Berta Árpád

SZABÓ T. ATTILA: TALLÓZÁS A MÚLTBAN

(Válogatott tanulmányok, cikkek VI.)

Kriterion Kiadó, Bukarest, 1985. 583 lap

Szabó T. Attila munkaszeretete és munkabírása — párosulva az igényesség és a szakmai hitel erényeivel — valamennyiünkben tiszteletet és elismerést ébreszt. Az idős erdélyi mester, miközben fáradhatatlanul szerkeszti monumentális (valljuk be: a hazai szó-tárfrást-kiadást is megszegyenítő) Szótörténeti Tárát, folyamatosan sajtó alá rendezi tanulmányainak és egyéb munkáinak legjavát is. 1970 óta immár hat vaskos kötet látott napvilágot, melyek címéből a tudós életmű vezérszavait is kiolvashatjuk: *Anyanyelvünk életéből* (1970), *A szó és az ember* (1971), *Nyelv és múlt* (1972) — majd némi megszakítással — *Nép és nyelv* (1980), *Nyelv és irodalom* (1981).

A legutóbb megjelent hatodik kötet címe — szerzője jellemző szerénységéről is árulkodva — azt a benyomást keltheti, hogy valamiféle pótlékot, a maradékokból szerkesztett ráadás-kötetet tartunk a kezünkben. Pedig korántsem így áll a dolog. A "tallózás" meghatározott belső logika alapján, a szerzőtől megszokott alapos-sággal és tudományos szigorral zajlik; a "múltban" megjelölés pedig kétféle értelemben is helytálló: egyrészt közös erdélyi—magyar múltunk, másrészt a tudós saját életpályája vonatkozásában is. Ötven munkás év gazdag termésébe — eredményeibe és gondjaiba — engednek betekintést ezek az írások, melyek között a 30-as években írottakat, valamint egészen frisseket, az 1984-i évszámot viselő első közléseket egyaránt megtalálunk. A címbeli "tallózás" végül azért is indokolt, mert a változatos témák és címek egy-szeremind a szerző sokoldalú érdeklődéséről, lenyűgöző anyagismeretéről és tudományos módszerének sokrétűségéről tanúskodnak. — Nyelvészeti szakmunkát alig olvasunk; a nyelvi kérdések legtöbbször beágyazódnak a rokon diszciplínák összefüggéseibe, illetőleg elvezetnek egyéb, történelmi, néprajzi, művelődéstörténeti vagy irodalmi kérdések felvetéséhez és vizsgálatához. Ami mindebből kikerekedik, az a legkomolyabban vett "tudományköziség", a legtágabban értelmezett művelődéstörténet, illetve olyanfajta történeti magyarságtudomány, melynek kiindulópontja és viszonyítási alapja érthető — sőt magától értetődő — módon Erdély és az erdélyi műveltség története.

A sorban hatodik tanulmánykötet hat fejezetre tagolódik, melyek címei mintha a megelőző kötetek tartalmára is utalnának. — A legelső A tudomány népszerűsítésének első lépése címmel elsősorban nyelvhelyességi kérdéseket elemző, régebbi írásokat közöl, melyekből a szerző nyelv- és kultúraféltő indulatai is kiolvashatók: "Önérzete csak annak a nemzetnek lehet, a magabizás csak abban a népben erősödhetik meg, amely nemcsak tömegével, hanem a maga külön színeivel, vonásaival teszi értékesebbé azt az egyetemes emberi műveltséget, amely elől maga, mint az emberi közösség tagja, nem zárkozhatik el. Az így kialakuló magas műveltség részese számára tehát sohasem lehet kétséges az, mit jelent a népi műveltség. Ezt: nélkülözhetetlen tápláló gyökereket, frissítő életerőt a gazdagabb, emberibb nemzeti magasműveltség számára." (A kétféle műveltség, 1939. 28) — Mindebből, úgy hi-

szem, világos, mit ért Szabó T. Attila "kétféle műveltségen", s hogy mennyiben hasonlít felfogása Bartók és Kodály zenei fogantatásu népiességéhez.

A moldvai csángók talán utolsó ismerője másutt az "urbánus" Kosztolányi emlékének ajánlja írását (A nyelv-művelés lehetőségei és határai), valamint az idegen szavak használatával kapcsolatban nyilvánít máig érvényes — árnyaltan határozott — véleményt. — Fontosnak tűnik az is, amit az erdélyi tudományosság feladataival kapcsolatban, szintén 1939-ben ír: "a kisebbségi tudományos munkának különlegesen önmagunk, saját nemzeti valónk történeti és jelenlegi megismerésére kell irányulnia, úgy azonban, hogy ne szakítsuk ki magunkat az erdélyi élet egységéből" (47-8).

A kötet második része A hely és a név cím alatt a szerzőnek a helynév-kutatás témájában írott, anyagában rendkívül becses, módszerében pedig tudománytörténeti jelentőségű tanulmányaiból ad válogatást. A szótörténész természetesen itt sem hazudtolja meg önmagát: a helynevek (*Aramáj, Arnyír, Dércser, Dárittye, Háj, Imola, Mosolygó* stb.) eredetét is felkutatja. Bőséges adattára miatt külön említést érdemel a személynévi eredetű helynevekről írott terjedelmes tanulmány (75-115).

A következő (harmadik) rész címe önmagában is figyelmet érdemel: A z i r o d a l o m - é s n y e l v t ö r t é n e t f o r r á s - v i d é k e i n . A szerző mint nyelvész és levéltári filológus adja közre felfedezéseit, és hívja föl a figyelmet a megfakult-elfeledett szövegek irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségére. A bőséges adatokra, illetőleg szövegközlésekre épülő elemzések közül kiemelkedik a XVIII. század végi boszorkányhit dési emlékeit tárgyaló írás, valamint egy XVI. századi kolozsvári harmincad-jegyzék ábécérendbe szedett szójegyzéke és ennek feldolgozása.

A negyedik rész az O l v a s á s k ö z b e n címet viseli, és nevéhez híven könyvismertetéseket, kritikai írásokat gyűjt egybe. Együtt találjuk itt a Mikes Kelemen kritikai kiadás méltatását a háromszéki magyar népköltészeti kötetnek, Horváth István monográfiájának (Magyarozdi toronyalja), dr. Kós Károly néprajzi vagy Kelemen Lajos művészettörténeti munkájának avatott értékelésével. Másfelől a jelentős hazai munkák (pl. Gáldi László verstani kézikönyve, Országh László szótártani tanulmányai, Benkő Loránd Árpád-kori nyelvelmékeinket feldolgozó monográfiája) kritikai ismertetése kap helyet az "emlékezetre méltó dolgok" sorában.

A n y e l v - é s t u d o m á n y t ö r t é n e t i t a n u l m á - n y o k című, következő fejezetet egy nagyobb lélegzetű — és valóban tudománytörténeti jelentőségű — tanulmány nyitja a magyar szókészlet feudalizmuskori román kölcsönelemeinek körültekintő elemzésével, amely egy — a kötet IV. fejezetében is közreadott — kritikához (Bakos Ferenc e témában írott munkájának méltatásához) is csatlakozik. A szerző 1982-ben, a Nyelvtudományi Társaság ülésén számolt be a kolozsvári tanszéken e témában folyó kutatásokról és egy készülő monográfia látható és várható eredményeiről. Miután behatóan elemzi román kölcsönszavaink kutatásának történetét, saját — jószerivel egész életművét átfogó — módszertani elveit is leszögezi: kiaknázni a levéltárak "iratrengetegében" szunyadó anyagot (ennyiben Takáts Sándornak, a téma egyik első kutatójának intelmeit is megismétli); egyszerre érvényesíteni a szóföldrajzi és szótörténeti szempontokat a feltáráshoz és az elemzésben. Megállapításait a módszer szemléltetése és az eredmények bemutatása után így zárja a szerző: "Aligha tévedek abban a hie-

delmenben, hogy főként történeti szóföldrajzi fogantatású adattárunk megjelentetése jelentős mértékben módosítja* majd minden eddigi ilyen jellegű feldolgozás idő- és térbeli, valamint statisztikai vonatkozású megállapításait." (393) — A fejezet többi, többnyire csattanósan tömör írása a Szótörténeti Tár egy-egy adatcsoportját fogja vallatóra (*élő erdő, fuvatlan, ördöggarapás, palérság* stb.), és nyelvtörténeti következtetéseket fogalmaz meg. Közülük első közlemény-volta miatt is említést érdemel a *falnagy ~ folnagy ~ fónagy* régi tisztségnév jelentéstörténeti és szóföldrajzi szempontú feldolgozása, amely alighanem egy régebbi — a tövég- hangzók kérdésében lefolytatott — vitához (összegzését lásd Kázmér Miklós: *NytudÉrt.* 58: 121-5) is új adatokkal és érvekkel szolgál. Egy másik terjedelmesebb tanulmány az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások feladatait jelöli ki, a történelmi és nyelvtörténeti feltárás szerves egységét hangsúlyozva. A fejezetet egy 1982-ben megjelent interjú zárja, melyben a szerző a Szótörténeti Tár — avagy a "gazdag szóár" — szerkesztésével, hasznával és általában az erdélyi műveltséggel kapcsolatos kérdésekre válaszol.

Az utolsó rész írásai, melyeket a *M e g e m l é k e z é s e k* cím fog össze, a nagy elődöknek, az idősebb vagy egykorú pályatársaknak és barátoknak állítanak emléket. Meghatóan eleven képet fest a szerző egyebek közt Pálffy Jánosról, a múlt század egyik élenjáró erdélyi szelleméről, valamint közvetlen mesteréről, a nyelvjáráskutató Csúry Bálintról. A meglehangú köszöntések sorából kiemelkedik az a szépírói erőnyeket is megcsillogtató, anekdotikus elemekben bővelkedő megemlékezés, amely a történész Kelemen Lajosról — a szerző szigorú levéltári mesteréről — rajzol érzékletes portrét.

A kötethez legvégül majd száz oldalnyi függelék is csatlakozik: a források magyarázata, jegyzetek, kiegészítő könyvészeti adatok a szerző munkásságáról (Sz. Csáti Éva munkája), valamint az utolsó három tanulmánykötetet felölelő — mintaszerűen pontos és részletes — név- és tárgymutató, illetőleg különálló szómutató.

Szabó T. Attila eme újabb könyvének megjelenése nemcsak a nyelvtudomány szakemberei számára jelent eseményt. A témák színessége, gondolati egysége és mély elkötelezettsége, valamint a megírás módja, gördülékeny és — nyelvi piruettekkel tudatosan kerülő — öszintén egyszerű stílusa bizonyára a Szótörténeti Tárhoz hasonlóan széles olvasótáborra nyert meg, és tesz fogékonná a magyar nyelv és műveltség kérdései iránt.

* * *

E szűkszavú és késedelmes ismertetésnek szomorú aktualitást ad a nemrég érkezett hír: Szabó T. Attila eltávozott közülünk. A recenzens tolla megbicsaklik, s a leírtakat újraolvasva, valamint a hat zöldbe és fehérbe kötött tanulmánykötetre meg a Szótörténeti Tár immár feltartóztathatatlan újabb kötetekre gondolva tiszteleg az elhunyt erdélyi mester életműve és embersége előtt.

Bratinka József

GÁSPÁR SIMON ANTAL: AZ ÉN SZÜLŐFÖLDEM, A BUKOVINAI ISTENSEGÍTS

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 166 lap

A könyv a bukovinai székelyek kéziratos irodalmából ad ízelítőt. Az utóbbi évtizedek néprajzi kutatásai során előkerült népi írásbeliségről a kötet válogatója, FORRAI IBOLYA nyújt eligazítást az Utószóban (143-65). Az eddig megismert kéziratok — mint olvasható — többnyire 1945 után készültek, de a kitelepítés előttől is vannak töredékes írások. A krónikáknak, a visszaemlékezéseknek és az önéletírásoknak határozott szándéka a székely népcsoport történetének, hagyományainak megismertetése, megőrzése.

Gáspár Simon Antal élete és munkássága (1895-1978) címmel ugyancsak Forrai Ibolya mutatja be a közreadott írások szerzőjét. Gáspár Simon Antal Istensegítsen született, hat elemít végzett. Már 1911-ben Debrecenben szabóinas, tehát korán kiszakad anyanyelvi nyelvjárása környezetéből. Későbbi életében megfordul Moldvában, Bácskában, Zalában, hosszabban él Tolnában; élete vége felé a Csepel-sziget egyik településén. Az 1920-as évek elején kezdett följegyzéseket készíteni Istensegíts zenei és egyéb hagyományairól. Naplót is vezetett. Régebbi írásaiból részletek maradtak fenn. Újabbak írásának 1945-től, majd (különösen nagy odaadással) 1963-tól, a "Népművészet Mestere" címmel való kitüntetése után kezdett. — Forrai Ibolya vázolja Gáspár Simon Antal alkotói módszerét, írásának és fogalmazásmódjának fő jellegzetességeit, témáit, forrásait, keletkezési körülményeit (megfelelő szakirodalmi háttérrel).

Gáspár Simon Antal munkáiból négy részt tartalmaz fakszimilében a könyv: "Istensegíts fekvése", "Bukovinai magyar népszokások Istensegítsen és a többi magyar falvakban", "Az én szülőföldem[,] a bukovinai Istensegíts". A negyedik írás egy néhány lapos szótár: "Bukovinai nyelvjárás" (121-8). Gáspár nyelvezete számos hangtani, alaktani és szókincsbeli tulajdonságot hordoz a székely és csángó nyelvjárástípusból. Ezeknek áttekintése talán nem is elsősorban az említett nyelvjárásfajta szempontjából tarthat érdeklődésre számot, hanem a regionális köznyelvi kutatás szempontjából. A köznyelvi normához való önkéntelen igazodásának jelei nemritkán föllelhetők. Voltaképpen e folyamat eredménye a szótára is. Feljegyez ebben alak szerinti tájszavakat (*Gagya = Bő gatya; Gyűngy = Nyakra való gyöngy; Csítkö = Csikó*, e szó tövére l.: CzF.; MÉSZÖLY GEDEON: Mióta lovas nép a magyar? Nény. I [1929.], 205-14; TESz.; MARTINKÓ ANDRÁS: Lóvá tettem Csinom Palkót. Nyr. CVI [1982.], 294-301), jelentés szerinti tájszavakat (*Cserepes = Szemtelen; Pakura = Petróleum*) és valódi tájszavakat (*Gője = Kocsa, vö. TESz.: gőlye; SzT.: gőlye; Arja = Szérus kert, Hijū = [...] padlás*).

A bukovinai székelység rokonszenves egyénisége munkáinak kéziranyaga mellé a kötet nemcsak Gáspár Simon Antal idős- és gyermekkori fényképét, hanem a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött anyagokból kiemelt felvételeket is közöli. Ezek az 1900-1941 között készült képek még közelebb hozzák az olvasóhoz a székely embert.

BENKŐ LORÁND: A MAGYAR FIKTÍV (PASSZÍV) TÖVŰ IGÉK

Budapest, 1984. 204 lap

Nyelvünkben sok ezer olyan ige van — ezek a magyar nyelv igei állományának tekintélyes részét adják —, amelyekben képzőt találhatni, ám az igező önálló lexémaként nem él. Mint a szerző is megemlíti, ezekkel tüzetesebben eddig még nem foglalkozott nyelvtudományi irodalmunk. Emiatt is vált szükségessé, hogy az Elöl járó megjegyzések (5-7) után egy fejezet foglalkozzék a Kategorizálási és terminológiai kérdésekkel (11-24). A tárgyalandó igék morfológiai korrelációinak vizsgálatát az abszolút tö és az elsődleges képző viszonyára összpontosítja Benkő. Az igezővekre vonatkozó korábbi fölfogások bírálata és az e nézetek előre mutató vonatkozásai alapján a töről elmondja, hogy az nem lexikai, hanem morfológiai fogalom. Vagyis: a lexéma nem azonos a tövel, a tö kötött morféma, amelynek a toldalékkal együtt van morfológiai értéke. Más dolog tehát a töige (pl. *von*), mint az igező (*von-*), abból következően nem minden igező azonos egy lexéma értékű töigével, még ha ez a valódi származékigéknél így is van — legalábbis ugyanabban a belső nyelvi rendszerben. Azoknak az igezőveknél, amelyeket Benkő Loránd vizsgálata érint, nincs lexémaváltozatuk. Tehát a *repül* : *repít* : *repdes* igék *rep töve virtuális tö.

A szóban lévő igéknek már a monográfia címében megmutatkozik elnevezési gondja. "[...] az igecsoportban mutatkozó tövet legtöbbször a *p a s s z í v t ő* kifejezéssel illették [...] Az elnevezés jobb híján elmeget, a tudománytörténeti folyamatosság kedvéért — legalábbis tanulmányom címében — én is alkalmazom" — mondja a szerző (21); majd kifejti, hogy a passzív tö terminust történetileg és szóképzéstanilag inkább a képzőt hordozó igék olyan tövére használná, amely soha sem aktivizálódott, a rátapadó képző teljesen lezárta (*ápo-l, taga-d, köszö-n*). Ugyancsak megfontolandónak tartja a nem termékeny tö, nem produktív tö, improduktív kifejezések használatát nemcsak az ilyenfajta tö nem teljesen "imroduktív" jellege miatt, hanem azért sem, mert a produktivitás amúgy is sokféleképpen értelmezhető fogalma nemigen volna összhangba hozható ugyanezen igecsoport képzőinek produktivitásfogalmával (22). Főként történeti szempontból nem tartja eléggé jónak a szóban forgó igék tövének *elhomályosult töként* való megnevezését sem, hiszen az ilyen igék nagy részének töve önállóan, tehát lexémaként soha nem élt, így sem történeti, sem leíró szempontból nem is homályosulhatott el. E megfontolások alapján vezeti be a "fiktív tövű igék" megnevezést, ebben a *fiktív* jelentésére a 'közvetlenül nem kimutatható, nem igazi' értelmezést adja. A tanulmányíró annak kifejtése mellett, hogy egy szakkifejezésnek egyértelmű és szabatos meghatározása és használata a fontos, mégis leírja: "[...] én ennél az elnevezésnél egyszerűen nem tudtam jobbat találni" (23). Tudósi szerénységre vall annak jelzése is: "Aki tud jobbat a szóban lévő töfogalomra, ám alkosson ilyet, szívesen elfogadom" (i. h.). — Valóban: a "fiktív tövű ige" megnevezés nem látszik annyival jobbnak, mint amennyivel a korábbi terminus technicusok kifogásol-

hatóbbak. Mindazoknak a szempontoknak és megállapításoknak alapján, amelyeket Benkő Loránd ezen igék tövével kapcsolatosan figyelembe vesz és tesz, talán valamelyest használhatóbbnak mutatkoznék a virtuális tő mint szakkifejezés 'látszólagos, nem valódi; lehetséges, lehetőségként létező' jelentésben (vö. BAKOS: IdSzSz.). E megnevezés használatakor ugyanis nem kellene a fiktív 'kitalált, nem létező stb.' jelentéseinek elhatárolásaira gondot fordítani.

A vizsgálatba vont igecsoport legnagyobb részének végén valódi képzők vannak, kisebb részén más fajtájúak. Ez utóbbiakat Benkő nem igazi képzőknek nevezte korábban (Egy hangfestő igecsoport. MNy. L [1954.], 258), majd alképzőknek (MNyTört. [1967.] 310), s mint írja, ennél marad e képzőtípus megjelölésében (23). A virtuális tő kifejezéssel összhangban e képzőtípus virtuális képzőnek lenne nevezhető.

A valódi képzésű igék és a vizsgált igecsoport viszonyáról írva a szerző megállapítja, "[...] hogy igetű és képző viszonya a valódi alapszó és a fiktív tő megállapíthatósága szempontjából csak elvileg határolható el világosan, a gyakorlatban, az egyes szavak vizsgálatában sokszor nem" (27). A tőigékkel szemben való elhatárolás nehézségeit is bemutatja. A történeti és az egyidejű leíró szemlélet egyaránt kevés fogódzót nyújt ehhez.

A magyar nyelvben lévő tőigék számának megállapítását az ÉrtSz. anyagára támaszkodva PAPP FERENC kísérelte meg, aki 422 ilyen igét lajstromozott. Benkő e vizsgálat elemzése és a maga szótörténeti-etimológiai, illetőleg történeti morfeamatikai búvárlatai alapján azt jelzi, hogy jóval kevesebb lenne a tőigék száma és — maradva Benkő terminusánál — a fiktív tövű igék száma hasonlíthatatlanul nagyobb.

Az Eredetbéli kategóriák című fejezetben (40-79) először az ősi (uráli, finnugor és ugor) eredetűek kerülnek sorra. A szerző morfeamatikai típusokat mutat be. Az első típusba kerülnek azok, amelyeknek abszolút töve magában áll, nem családosult, tehát az ige "abszolút tő + egy képző" kapcsolatából áll. A családosult típust az "abszolút tő + több képző" szembenállásos kapcsolata alkotja. Külön csoportba vonódnak azok az ősi eredetű igék, amelyek csak a magyar nyelvtörténet egyes szakaszaiban tarthatók fiktív tövűeknek, lexéma értékű abszolút tövük is lehet: *árt*, vö. *ár(ik)* 'romlik'; *márt*, vö. *mar* stb. Jól elkülöníthető igecsoport az *sz-szel*, az *sz-szel* és a *d*-vel bővülő *v* tövű igéké, ezeknek sem él önálló lexéma gyanánt az abszolút tövük. A *le-*, *ve-*, *fek/§/-*, *ját/§/-* és a többi effélék tövét helyesen nem tekinti Benkő sem *v-s* tövűnek, a *v* és a *d* ezekben az igetestekben inetimológikus.

— Az ősi csoporthoz tartozó igéken csupa deverbális jellegű képző áll, ez a tény és az összehasonlító nyelvtudomány adatai jelzik, hogy e tövek eredetükben verbum jellegűek. — Az onomatopoeitikus igéknek határozottan jellemzője a fiktívtövűség. Olyannyira, hogy a szerző akár az ilyen eredet felismerhetőségének jeleként tanácsolja számon tartani. A nagy mennyiségű ilyen ige tárgyalása az előző rész szerkezeti fölépítésével azonos módon folyik (morfeamatikai típusok, a képzőelem vagy -elemek jellege, a tövek természete) (48-60).

A jövevényigék nemcsak nagy mennyiségük miatt, hanem azért is érdemelnek külön vizsgálatot, mert — mint a tanulmány tartja — a fiktív tövű igék "legtisztább" csoportját alkotják. Képzős voltak történeti és leíró szempontból általában jól megállapítható,

s ugyanígy — mondjuk most így: — a virtuális tő is. Magának a tőigének az elkülönítéséhez legtöbbször biztos eligazítást ad az idegen nyelvi megfelelő. A morfológiai alkat zömében "igető + egy (magyar) képző": *citál, diktál, miskáról* stb. A családosult típusban két igealak a jellemző: az őtörök eredetre vallók, például *borít : borog : borog : burok*; s a németből jöttek, például *blamíroz : blamál, lassíroz : lassól*. A jövevényigéken található képzők (az őtörök csoportba tartozókat némileg kivéve) más természetűek, mint az ősi eredetű és az onomatopoeitikus származású verbumok képzői. A latin (olasz), szláv, német, román jövevényigéknek az *-l ~ -ol ~ -el ~ -öl, -ál* képzővel való beilleszkedését az eredeti ige morfológiai alkatával összefüggő etimológiai természetű okokkal magyarázza a szerző. Tanulságos az *-izál* és az *-íroz ~ -éroz* végződésű igék alaktörténetének részletezése is. — A jövevényigék képzőinek funkció szerinti áttekintéséből kitűnik: az őtörökből átvett igék halmazában deverbális képzők találhatók, de már a szláv, latin és német jövevényigéken az *-l* és a *-z* honosító képzők nemcsak deverbális, hanem denominális szerepének együttes meglétével is kell számolni. Az *-ál, -ol* és *-oz* alakban megszilárdult igehonosító képzők használata összefügg az idegen nyelvi igék tőalkatával és a magyar igei képzőrendszerben betöltött mennyiségi és minőségi szerepükkel. A ma idegen nyelvből honosodó igéknek nyelvünkbe épülése rendre a nyelvtörténetileg kialakult képzőállomány felhasználásával történik. Ez a meglehetősen zárt állományegység az etimológiai kutatásban — írja a szerző — jól hasznosítható szempontokat kínál, ha az etimológusok erről néha meg nem feledkeznek. — E fejezet utolsóként A bizonytalan és ismeretlen eredetű igék címen azokat az igéket veszi szemügyre, amelyeknek nincs vagy bizonytalan az etimológiájuk (79-87). Ez az ige-csoport tehát nem elvi, hanem gyakorlati szempontból különíthető el. — Figyelemre méltó az a megállapítás, mely szerint ezeken az igéken a kezdő-gyakorító *-d*, a gyakorító *-l* és *-r*, valamint a műveltető *-t* és *-sz* toldalékok arról tanúskodnak — az *-l* kivételével, amelyről a jövevényigéknél tett külön említést Benkő —, hogy az e csoportba vont igék nagy többsége nem lehet az ősmagyar kor utáni jövevényige, tehát etimonjukat a (korai) magyarban kereshetjük.

Külön fejezetet szentel a munka A fiktív tövű igék keletkezésének (88-150). Ebben azt kívánja valószínűsíteni, hogy a vizsgált ige-fajták "[...] keletkezése végső soron a valódi képzésekben, vagyis eredetibb tőigék továbbképzésében gyökerezik" (a kiemelés Benkő Lorándtól való, 88). A tőigék szerepét bemutatva főhívja a figyelmet arra, hogy a továbbképzett változatok idővel elnyomják az eredeti puszta tőigét. Így a szinkron nyelvtudat számára már nem lexéma értékű, és — mondjuk ismét így — virtuális tövű lesz. Az ősmagyar korba már számos igénk így jutott el. — Sok fiktív ige nomenverbum előzményre mutat, mások tőigeki előzményéről a szóban lévő igékhez etimológiai és morfológiai szempontból hozzátartozó ige-névi származékok vallanak.

A tőigéből fiktív tövű igévé válás okai és körülményei című részben (109-36) arra az ősmagyar korban már főnálló helyzetre irányítja a figyelmet, amely helyzetben az igék képzéshajlandósága nagyarányú. Ezért sok képzőelemet tartalmazó igeosztályok jöttek létre, és nagy számú ige-sarjadék. Ha a tőige valamely okból kihalt, a korábbi származékigéje fiktív (azaz: virtuális) tövűvé

válik: *tīl :> *tīlt*, *tīlossz(ik)* stb. Nemritkán a nyelvjárások megőrzik a tőigét, de a nemzeti nyelv köznyelvi változatában nincsen nyoma, így: N. *leh* :> *lehel*, *liheg* stb. Rendkívül gyakori, hogy a tőige nem hal ki, de származékát a szinkrón nyelvi tudat már nem képes érzékelni (ez a szóhasadás), például *jut* : *ik-tat*.

A folyamatok okait keresve a szerző KISS JENŐ magyarázatát veszi figyelembe: a tőigék végződése általában a termékeny képzőkkel azonos, a fiktív tövűek végződése viszont általában az elavult, improduktív képzőkkel esik egybe. Az előbbieket a nyelvtudat képzőnek azonosította, az utóbbiakat viszont ellátták a nyelvállapotnak éppen megfelelő termékeny képzőkkel, hogy beleilleszkedjenek az ige szófaji osztályának megfelelő alakrendszerbe. Benkő más és véleménye szerint alkalmasint lényegesebb, mert funkcionális és szemantikai vonatkozású okokat is említ. Ezek közé tartozik a homonimitás megléte az igetövek és a névszók között, aminek a megszűnése többnyire az igén végbemenő morfeumatikai változással következett be, így az eredeti (képző nélküli) tőige kihalhatott. — Értékes észrevétel az is, hogy mivel a tőige és származéka jelentésbeli különbségeket kevésbé mutatott, a képzett változat előtérbe kerülhetett (a tanulmányban már jórészt említett okoknál fogva). Ha a tőige és származéka között morfeumatikai különbséggel párosuló szóhasadás megy végbe, könnyen elszakad a szinkrón nyelvi tudatban az alapszó és származéka közötti eredetszál, mint például *buk(ik)* : *baktat*, *cseesz* : *csiszol*, *csúszik*. Az elszakadástól kezdve szinkrón szempontból nincs a származékoknak lexéma értékű töve.

A képzővel együtt keletkezett fiktív tövű igék (137-50) tárgyalása az onomatopoeitikus eredetű és a jövevényigék kérdéseit taglalja. Megállapítja, hogy az ősmagyar kor második felétől az ige szófaji osztályában a képzős végződésű igealakok uralkodtak, s ez a képzők eredeti funkciója mellett egyfajta szófajjelölő, szófajmegkülönböztető szerepet is jelentett. A keletkező vagy a nyelvrendszerbe éppen belépő igék rögtön képzős végződést vettek magukra. Mindez a korábban már fiktív tövűvé vált igéken mint analógiás alapul szolgáló előzményeken is nyugodott (147). Az onomatopoeitikus igék saját természete is magyarázza azt, hogy képzővel együtt születtek, ugyanis mozgásra, hangra utaló jellegük szinte vonzza a mozzanatos képzőket, a gyakorító képzőket. Mindez s más, sokféle és sokrétű tényező hozta létre ezt az igecsoportot.

A kötet utolsó fejezete: A fiktív tövű igék családosulása (151-77). A tő képzők előtt való produktivitásának szempontja alapján beszél Benkő produktív fiktív tövekről (legjellemzőbb képviselők az onomatopoeitikus eredetet mutató igék) és improduktív fiktív tövekről (a jövevényigék képviselik ezeket leginkább).

— A családosulás mértékének legfontosabb meghatározója az igék morfeumatikái alkata, az abszolút töre rárakódó képzőelemek jellege, kronológiai és kapcsolódási tulajdonsága. A családosulás kronológiai kérdései kerülnek sorra a fejezet végén. A családosulás kronológiája igecsaládonként változó, mégis megállapítható, hogy a leggyakrabban előforduló primér, egyelemű képzők és ezeknek meghatározott szembenállásai szoktak a szócsaláddá válás általános kiindulópontjai lenni. Így például a gyakorító/kezdő *-d* : műveltető *-sz*t szembenállás (*apad* : *apaszt*, *ered* : *ereszt*); műveltető *-ít* : visszaható *-ul* ~ *-ül* (*kerül* : *kerít*, *repül* : *repít*).

A könyvet jól hasznosítható Szómutató (178-96) és Képzőmutató (197-201) zárja.

A monográfia fenti áttekintéséből remélhetőleg kitetszik: annak az igecsoportnak a vizsgálata, amelyet tárggyául választott, rendkívül fontos és hasznos eredményeket hozott; ezentúl nyelvtudományunknak történeti és leíró szempontból egyaránt más közelfétezmóddal kell és lehet ezen igékhez nyúlnia.

Büky László

RÉGI MAGYAR KÓDEXEK. 1—7. szám

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985-88.

Szinte már közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a nyelvtörténeti kutatás számára alapvető fontossága van régi, kéziratos nyelvemlékeink kiadásának. Ezt követeli egyrészt a kéziratok kímélése, de főként az a törekvés, hogy az emlékek ennél fogva könnyen hozzáférhetővé, a kutató vagy az érdeklődő közönség számára mindenkor használhatóvá váljanak. Tisztában volt ezzel már megindulásakor a Magyar Tudós Társaság is, ezért tette közzé a Régi Magyar Nyelvemlékek I—V. kötetében néhány korai magyar nyelvű kódexünket. A Társaság kezdeményezését később a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága folytatta: Így jelent meg 1874 és 1890 között Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok címmel régi kódexeink 14 kötetnyi sorozata, amelyet a XV. kötet 1908-ban követett. A közzététel túlnyomórészt VOLF GYÖRGY munkája. Ismeretes azonban, hogy a filológiai, de főként a paleográfiai hűség szempontjából a sorozat nem éppen megbízható, ugyanis VOLF számára — mint ő maga írja az I. kötet értesítésében (VI. o.) — "... czélszerűnek látszott, hogy az egyes kódexbeli írásmódoknak fölös különbözeteit egy kevésbé megszorítsuk, s a nyomtatványban valamennyire egyforma külalakot alkalmazzunk..." Ennél fogva azonban a sorozat tagjai a nyelvtudományi munkák — elsősorban a hangtani és helyesírástörténeti tanulmányok — számára nem jelentenek megfelelő munkaanyagot.

Azóta is hiány van paleográfiailag hű szövegközlésekben, s ezt csak nagyon kis mértékben enyhítette a MÉSZÖLY GEDEON által elindított Új Nyelvemléktár című sorozat, melyből sajnos csak az első kötet, a Bécsi Kódex — egyébként mintaszerű — kritikai szövegkiadása készült el. A hiányt a Codices Hungarici címmel 1942-ben megindított sorozat is csak mérsékelni tudta, az azóta eltelt több mint négy évtizedben ugyanis csupán hat korai magyar nyelvű kódexünk hasonmása, valamint két — fakszimileként már korábban megjelent — kódex (Jókk. és MünchK.) betűhű kiadása került a közönség elé.

A nemzeti kultúránk iránt egyre növekvő érdeklődés és a tudományos kutatás érdeke azonban ennél gyorsabb megjelenési ütemet követel. Ezért is kell üdvözlőnk a nemrégben megindult Régi magyar kódexek című sorozatot. Az egyre sürgetőbb igények kielégítése végett ugyanis — mint azt az 1. szám Bevezetéséből megtudjuk — az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke a Magyar Nyelvtudományi Társaság közreműködésével ebben a "kevesebb anyagi eszközt felhasználó, egyszerűbb szerényebb kivitelezésű, de az eredetileg kitűzött főbb célokat mégis szem előtt tartó, egységes elvek alapján szerkesztett új sorozatban kiadja 15—16. századi kódexeink nehezen hozzáférhető hasonmását közzétenni" (7)

A sorozat eddig megjelent kötetei a következők:

1. szám: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról — 1521. Budapest, 1985.
2. szám: Bod-kódex — XVI. század első negyede. Budapest, 1987.
3. szám: Sándor-kódex — XVI. század első negyede. Budapest, 1987.
4. szám: Czech-kódex — 1513. [megjelenés előtt]

5. szám: Kriza-kódex — 1532. [megjelenés előtt]
6. szám: Simor-kódex — XVI. század eleje. Budapest, 1988.
7. szám: Krisztina-legenda — XVI. század eleje. Budapest, 1988.
(A 2. és 3. valamint a 6. és 7. szám egy kötetben jelentek meg.)

A kiadványsorozat első három tagja (Könyvecse, Bod-kódex, Sándor-kódex) — bár jóval szerényebb kivitelben — a Cornides-kolligátum egykor egymástól függetlenül keletkezett darabjai hasonmáskiadásainak sorát folytatja (CodHung. IV.: Példák könyve, CodHung. V.: Cornides-kódex). A szakirodalomban ugyan az utóbbi időben kétség merült fel azzal a korábbi nézettel szemben, hogy a kódexek régebben is a Cornides-kolligátumhoz tartoztak-e (a vitára az egyes kötetek bevezetői is kitérnek — pl. Könyvecse 10—12, Bod-kódex 12—13), a kétely azonban továbbra sem teljesen bizonyított, ezért aztán a sorozat szerkesztői a három kódex megjelentetésével a kolligátum teljes hozzáférhetőségét is biztosítani akarták, hogy a kutatókat ezzel is segítsék a vitás kérdések megoldásában.

A kódexszövegeket a kiadások ofszettechnikával közlik, több kiadványban (Könyvecse, Bod-kódex, Sándor-kódex) ráadásul mintegy 20 %-kal kicsinyítve is. Mindez némiképp rontja a hasonmás szövegek olvashatóságát, a párhuzamosan közölt betűhű szöveg azonban mindenütt biztosítja a kiadványsorozat használhatóságát. Így az eljárást végül is csak üdvözölhetjük, hiszen viszonylag olcsó, de mégis jól használható fakszimiléket kaphattunk kezünkbe.

Az egyes kódexek hasonmás és betűhű szövegének közlését mindegyik számban egy rövid Bevezetés előzi meg. Ez először leírja a kódexek formai jegyeit (kötés, papír, vízjel, oldalak számozása stb.), majd bemutatja azok írássajátságait, illetve ezeknek a betűhű átiratban való tükrözését (többnyire egyszerűsítését). A továbbiakban röviden tárgyalja a kódexek keletkezési idejére és rendi hovatartozására vonatkozó nézeteket, végül pedig a kódexek tartalmának bemutatása következik a latin forrásokra vonatkozó szakirodalom összefoglalásával együtt. Ezután a kiadások (a Krisztina-legenda kivételével) még táblázatszerűen is megadják az egyes szövegegységek latin megfelelőinek és az előforduló szentírási idézeteknek a lelőhelyét, jöllehet az 1. szám Bevezetőjében (7) PUSZTAI ISTVÁN közli, hogy "a sok esetben még hiányzó latin megfelelők felkutatásáról és közléséről... a sürgető igények és a szűkös anyagiak miatt" le kellett mondaniuk. Az eddig föllelt latin megfelelők legalább táblázatos közlése tehát föltétlenül érénye a sorozatnak, ez az erény azonban kevés többletmunkával még nagyobb is lehetett volna, ha a lelőhelyek pusztá megadása mellett a szövegeket egy mellékletben közölték is volna, úgy mint ezt pl. a bibliai idézeteket illetően a Jókai-kódex P. BALÁZS JÁNOS-féle kiadása (A Jókai-kódex — XIV-XV. század. Bp. 1981. 352) is teszi. Mivel a szentírási idézetek esetében többnyire csak néhány soros részletokról van szó, ezeknek valamely apró betűs közlése nem növelte volna jelentősen a kiadványok terjedelmét, ugyanakkor megövtá volna a kutatókat a — nem is mindig olyan könnyen hozzáférhető — Vulgatában való keresgéléstől. Az egyéb szövegeket illetően — bár ezek valamivel hosszabbak — talán még inkább fontos lett volna ez, hiszen azok még nehezebben fellelhető forrásokból (Temesvári Pelbárt, Dionysius Carthusiensis, Pseudo-Ambrosius, Hrosvitha von Gandersheim stb.) származnak. Igaz ugyan, hogy ezek közül a szövegek közül néhányat irodalomtörténeti folyóiratokban (pl. az ItK.-ben) és másutt (RMDE.) föllelhetünk, mégis feltétlenül hasznos lett volna, ha ezek a szövegek is mellékletként he-

lyet kaphattak volna a kiadványokban.

A fenti apróbb kifogások ellenére a sorozat megindulását és eddigi tagjainak kiadását csak üdvözölni lehet. Reméljük mielőbb megjelennek a további kötetek is, s ezzel nemzeti kultúránk becses emlékei kerülnek az érdeklődő közönség és a kutatók kezébe, a magyar tudomány és műveltség épülésére.

Forgács Tamás

LÁSZLÓ HONTI: GESCHICHTE DES OBUGRISCHEN VOKALISMUS DER ERSTEN
SILBE

Bibliotheca Uralica 6. Budapest, 1982. 227 S.

Betrachtet man z.B. folg. Daten:

- 1) urwog. *tārāy 'offen' ~ urostj. *Airāy
- 2) urwog. *īrāy 'Lied' ~ urostj. *ārāy
- 3) urwog. *tāl 'Winter' ~ *tīli 'im Winter'
- 4) wog. T *tīm* 'ich esse' ~ *tājān* 'iß!'
- 5) ostj. V *āmp* 'Hund' ~ *impām* 'mein Hund'
- 6) ostj. V *ārāy-* 'singen' ~ *iryā* 'sing!'
- 7) ostj. Trj. *Adpāt-* 'ernähren' ~ 3. Sg. Pf. *Aipāt*
- 8) urostj. *nīm 'am Ufer gelegener Ort' ~ *nāmān 'am Ufer'
- 9) ostj. V *āt* 'Nacht' ~ *itān* 'abends'
- 10) ostj. Kr. *nāyāt* ~ DN *nīyāt* 'Pfad'; V *tīn* 'Preis' ~ *tān* 'Brautpreis'
- 11) ostj. V *liy-* 'blicken' ~ Kr. *tāw-* 'auflauern'
- 12) ostj. Trj. *miṅ* 'Krümmung' ~ *māni-* 'sich beugen'
- 13) ostj. V *āt-* 'härten' ~ O *itāp* 'Stahl',

so sieht man mühelos, daß allen Punkten ein paradigmatisches oder intersprachlich/-dialektales "Füreinandereintreten von *ā* und *i*" gemeinsam ist. Diese Gemeinsamkeit ist dem hier zu besprechenden Buch zufolge Ergebnis verschiedenartiger historischer Prozesse, was auch für erstellbare ähnliche Listen von "Füreinandereintreten von *o* und *u*, *a* und *u*, *o* und *ā* etc." gelte.

Die o. gegebenen Daten werden folgendermaßen interpretiert:

a) Für 1) sei obugr. *ī anzusetzen, *ā im Wog. sei Ergebnis eines sporadischen Lautwandels *i (? > *ē) > *ā (üblich obugr. *ī > wog. *ī), s. S. 38; ähnlich in 3) urwog. *tāl sporadisch < *tīl, S. 37, und 4) *tājān* sporadisch < **tī-*, S. 49.

b) 2) sei auf obugr. *īryā zurückzuführen (S. 129) mit einem Lautwandel *ī > *ā im Ostj. (S. 58), der durch das *-3, wohl ein verdunkeltes Suffix, das im Altwog. - wenn auch nicht regelmäßig - einen Reflex habe, bedingt sei. Ebenso sei -*ā-* in 10) zu erklären (also *tīn* < obugr. *tīn, *tān* < *tīnā), S. 93ff. Daß dieser Lautwandel urostj. *e "überspringen" mußte (wie auch etwa der parallele *u > *a *o) lasse sich vielleicht erklären "durch die Annahme eines sprunghaften Lautwandels oder derart, daß dieses Offenwerden in den *i enthaltenden Wörtern einsetzte, die Senkung von *i konnte nämlich von den vorhandenen Phonemen nichts als *a ergeben (*e hat es nicht gegeben, *o ist ein labialer Laut). Der Wandel *i > *a kann als Muster gedient haben für die übrigen engen Laute bei der unter den erwähnten Umständen auftretenden Senkung" (S. 95). Gleiches könne

c) für den Typ 11) gelten, freilich sei hier im Wog. kein Auslautvokal nachzuweisen (S. 96).

d) Der Typ *āmp* ~ *impām* (5) sei ostostj. Neuerung, die folgendermaßen zustande kam: im Urostj. hatte die 1./2. Ps. Px die Struktur (C)V(C)V+im/n, also **āmp+im* 'mein Hund'. Auf diese wirkte nun eine Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad, die nach mittelweiten und weiten Vokalen der ersten Silbe *i > *ā wandelte. Diese Vokalharmonieregel mußte sich in ihrer Wirkung mit den beiden Formen bescheiden, da sie anderweitig zuviel Schaden angerichtet hätte.¹

Es entstand also etwa **āmp+ām*² 'mein Hund'. Bevor diese Vokalharmonie noch die Px3.Pl auf *-*il* erreichen konnte, traf die Pxl./2.Sg mit weitem Vokal der ersten Silbe eine "entgegengesetzte Erscheinung, die Vokaldissimilation", die zu dem in der Tat "überraschenden Ergebnis" (S. 80) führte, daß sich die Konstellationen *ā-ā, *ā-ā, *a-a und *o-a zu *i-ə*, *ü-ə*, *u-ə* und *u-ə* resp. entwickelten, wobei *a-a > *u-ə* statt *ü-ə* damit begründet werden könne, daß *u* nach der Merkmalhierarchie CHOMSKY-HALLES weniger komplex ist als *ü* (S. 81f.; daß *a* ~ *ü* beim Imperativ dann doch auftritt, sei aus dessen Expressivität zu verstehen, S. 84). Die merkwürdige Form der Dissimilation erkläre sich so, daß man in erster Silbe zum engen Pendant deshalb griff, weil "das durch Dissimilation hervorgebrachte Verhältnis *ā ~ *i ... urostjakische Traditionen [hatte], wie dies die Vokalwechsel der Wortpaare [?] und der Derivate bestätigen." In zweiter Silbe mußte *ā wegen der noch herrschenden Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad zu *ə* werden (das eher zu erwartende *i* kam nicht in Frage, da sonst die Differenz zum Typ *lil* : *lilim* '(meine) Seele' aufgehoben worden wäre).

e) Der Typ 7) habe sich nun analogisch nach der Px-Flexion gerichtet, etwa:

*wač 'Stadt' : Pxl.Sg.Pl *wačlam : Pxl.Sg *wučəm ~ **wač-* 'fischen' : Prt.3.Sg.subj *wačəs : 1.Sg.Pf. *wučəm, d.h. der enge Vokal trat ein "in jenen paradigmatischen Reihen, für welche im Vergleich zu den anderen irgendein Ø-Morphem charakteristisch ist ..." (S.83f.).

f) Typ 6) sei so entstanden, daß die schon im Obugrischen Ablaut zeigenden, von HONTI "thematisch" genannten Verben der Art *V kol- ~ kälā-³* 'sterben', Impv2.Sg.subj *kälā*, die "athematischen" ebenfalls zum Ablaut zwangen: *kol-* : *kälā* = *ärəy-* : *iryä* (S. 84).

g) Im Typ 12) sei das Suffix der Auslöser des Lautwandels: **miŋ-* + **-əj-* > **māŋəj-*" (S. 101), was auch

h) für 13) gelte, nur sei der Wandel hier nur "möglich", aber nicht obligatorisch" (S. 102).

i) Letztlich sei Typ 8) unerklärlich, da 9) widerspreche und es vergleichbare Fälle ohne Wechsel gebe, wie *V ilə* 'vorwärts' : *ilən* 'vorn' (S. 97).

Dieses Szenario, aus dem unübersichtlichen und schwer lesbaren⁴ Buch nur mühselig herauszuschälen, dient erklärtermaßen dem Ziel, die Annahme von Ablaut (Vokalwechsel) für das "Füreinandertreten von *ā* und *i*, *a* und *ü*, *o* und *ə*, *e* und *ə* etc." schon im Obugr., am entschiedensten vertreten von W. STEINITZ, zu ersetzen. Was Verfechter gegen diese Annahme hat, wird aus seinem Buch nicht recht klar⁵, der Preis für ihren Ersatz ist sehr hoch. Er besteht in der Außerkraftsetzung der in über hundert Jahren weltweiter, intensiver Forschung gewonnenen empirischen "Grundgesetze" über Lautwandel, die man undifferenziert, aber für unsere Zwecke hinreichend, folgendermaßen formulieren kann:

Im Normalfall gilt:

1. Ändern sich Sprachlaute, tun sie dies regelmäßig ("Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze"), d.h. sie wirken "blind", können dementsprechend in der Morphologie "Schaden" anrichten, der durch Analogie behoben werden kann.

2. Sprachlaute können sich generell oder in bestimmter phonetischer, die "Lautverschiebung" bedingender/verständlich machender Umgebung verändern.

3. Lautverschiebungen gehen in kleinen (der Sprachgemeinschaft nicht/kaum bewußten) Schritten vor sich.

Annahme von Ausnahmen zu diesen Regeln ist sorgfältig zu begründen.

"Grundgesetz" (GG) 1. widerspricht o. a) (und im Prinzip h)), massiver z.B. obugr. * $\bar{u}$ > ostj. *a/* $\bar{a}$ "ungefähr in der gleichen Proportion" (S.53f.). Im Abweichen von GG 1. steht HONTI natürlich in der Tradition E. ITKONENS (was zur Rechtfertigung des Verfahrens nicht ausreicht), die auch die besonders schwerwiegenden Fälle 3) und 4), in denen durch "sporadische Lautwandel" Paradigmen zerstört würden, deckt (vgl. z.B. ITKONEN, FUF 29, 283ff.).

Es besteht indes zwischen HONTIS und ITKONENS Verfahren ein grundsätzlicher Unterschied: ITKONEN arbeitet mit dem Ostseefinn. als "Schlüsselsprache", hat also einen vorgegebenen Vokalismus, dem er den der verwandten Sprachen über regelmäßige Entsprechungen oder "unconditioned splits [i.f. u.s.]" zuordnet, ein - unabhängig davon, ob es sinnvoll ist oder nicht - technisch einfaches Verfahren. HONTI glaubt ohne "Schlüsselsprache" auskommen zu können, rekonstruiert ein obugr. Vokalsystem etwa "zwischen" dem des Urwog. und Urostj. Verzicht auf eine "Schlüsselsprache" und Zulassung von u.s. macht indes eine methodische Rekonstruktion prinzipiell unmöglich:

Man denke sich zwei auf eine Ursprache C zurückgehende Sprachen A und B, A habe nur das Phonem α , B x und y , womit sich die Entsprechungen:

A α ~ B x
A α ~ B y

ergeben. Daraus kann man unter HONTIS Voraussetzungen rekonstruieren:

1. C * α > A α , B x
* β > A α , B y

(die nach der "klassischen" Methodik einzige Möglichkeit). Auf den Fall urwog. * $\bar{u}$ > urostj. *a/* $\bar{a}$ angewandt, bedeutet dies⁶, daß auch z.B. obugr. * $\bar{u}$ > urwog. * $\bar{u}$, urostj. *a und obugr. * $\bar{a}$ (in HONTIS Rekonstruktion sonst nicht vorgesehen) > urwog. * $\bar{u}$, urostj. * $\bar{a}$ ange- setzt werden könnten.

2. C * α > A α , B x oder y (durch u.s.)

Dieser Form unterliegt HONTIS Lösung des Problems urwog. * $\bar{u}$ ~ urostj. *a/* $\bar{a}$.

3. C * α > A α , B x > x oder y (durch u.s.)

Mit diesem Typ beseitigt Verf. STEINITZ' * $\bar{a}$ > urostj. * $\bar{a}$, urwog. * $\bar{a}$ (/C₀) [nach HONTI * $\bar{a}$, s.u.]: vielmehr obugr. * $\bar{u}$ > urostj. * $\bar{a}$ ~ urwog. * $\bar{u}$ > * $\bar{a}$ durch u.s. (S.28f.).⁷

Dies die einfachstmögliche Versuchsanordnung. Bei Erweiterung, un- abdingbar für die Simulierung natürlicher Sprachen, nehmen die Möglichkeiten beträchtliche Ausmaße an. Die Konstellation⁸:

A α ~ B x
       α ~ y
       α ~ z

könnte rekonstruiert werden als:

1. * α > A α , B x ; * β > A α , B y ; * γ > A α , B z
2. * α > A α , B x ~ y ~ z
3. * α > A α , B x ~ y ; * β > A α , B z
4. * α > A α , B x ; * β > A α , B y ~ z
5. * α > A α , B x ~ z ; * β > A α , B y ,

aber auch:

6. * α > A α , B x ~ y ; * β > A α , B x ~ z ; * γ > A α , B z

usw., ohne daß dies methodisch zu beanstanden wäre.

Aus seinem Buch geht nicht explizit hervor⁹, ob sich Verf. der Konsequenz seines Verfahrens, daß Rekonstruktion willkürlich - und damit unverbindlich - sein muß¹⁰, bewußt ist. In praxi arbeitet auch er mit Lautgesetzen, dort nämlich, wo sie sich trivial einstellen (*ä > urostj. *ä, urwog. *ä etc.), u. s. ist für Spezialfälle wie *u > urostj. *u¹¹ und für die - in den obugr. Sprachen freilich überaus zahlreichen - Ausnahmen zu den trivialen Lautgesetzen reserviert. So werden z. B. alle nicht-paradigmatischen (inter-)dialektalen ostj. Varianten (nach STEINITZ Ablautfälle) der Art *e ~ *ě, *ö ~ *ě, *o ~ *ä, *a ~ *ä, *ɔ ~ *ö, *u ~ *ö, *ä ~ *ě, *i ~ *ě, *ɔ ~ *ö und *u ~ *ö als "Schwankungen", die einer "nicht in einer Regel erfassbare[n] Reduzierungstendenz"¹² des Vor- oder Nach-Urostj. geschuldet seien, gedeutet (S. 65ff.). Auch dieses Vorgehen steht dem üblichen diametral entgegen, das die Rekonstruktion gerade auf die "Ausnahmen" stützt ("reconstruction on exceptions").

Aus dem Buch erhellt nicht, ob hier die recht zahlreichen Beispiele einzuordnen sind, in denen Ausnahmen/Abweichungen schlicht konstatiert werden, als wären sie damit aus der Welt geschafft, wie o. i) oder z. B. die "Erklärung" von (S. 164) obugr. *mül > wog. *mäl-, *mül-: "Das Adverbium TJ *malk*, So. *mulya* usw. 'im hinteren Teil (der Stube)' weist sowohl auf wog. *ü als auch *ä hin" (S. 29). Von ähnlichem "Status" die häufigen obugr. "Mehrfachansätze", vgl. z. B. 3.1.6. (S. 30) obugr. *ū/*ȕ: "1. Das Wogulische weist auf obugr. *ū, das Ostjakische auf obugr. *ȕ hin: 90, 194, 218, 227 ..., 280, 292, 321, 466 ... 2. Urwog. *ü ~ urostj. *ȕ: 205, 361." Nichts weiter.¹³

M. W. durch keine Empirie, aber auch durch keine Praxis gedeckt ist die Vernachlässigung von GG 3., am klarsten ersichtlich in den o. Punkten b), c), g) und h). Am erstaunlichsten ist in diesem Zusammenhang das in b) implizite enthaltene Universale, daß "shift" - doch abertausendfach beobachtet - nicht existiere ("... *ȕ konnte nichts als *a ergeben ..."), daß Lautwandel nur im Sprung zu einem existenten Phonem der Sprache ("merger") bestehen könne.¹⁴ Inakzeptabel ist, nach allem was man weiß, schon gar "sprunghafter Lautwandel" über ein Phonem hinweg¹⁵, aus gutem Grund: wer ihn vollzöge - und das muß sozus. von heute auf morgen geschehen - würde ganz einfach nicht verstanden.¹⁶

GG 2., das besagt, daß kombinatorischer Lautwandel aus der phonetischen Umgebung erklärbar sein muß, ersetzt Verf. - wiederum idiosynkratisch - dahingehend, daß es genüge überhaupt eine Umgebung für ihn anzugeben - gleichgültig, wie "dramatisch" (*i > *ä, *u > *a etc.) er auch sein möge -, also *-ɜ in b)¹⁷ - ohne Materialbasis extrapoliert auf c) -, irgendein Ableitungssuffix in g), wobei - s. h) - das Suffix auch nur sporadisch den Lautwandel auslösen könne. Bei einem solchen Verfahren wird natürlich die historische Erklärung von Ablaut ein Kinderspiel: man muß nur die morphologische Umgebung, in der er auftritt, zu seiner Ursache erklären.¹⁸ Nur: so funktioniert Sprache nicht, sinnlose, einzig die Grammatik verkomplizierende Lautwandel (sozus. "Antianalogie") kommen nicht vor. Ist Verf. anderer Meinung, muß er diese anhand eindeutiger, historisch belegter Parallelen begründen.

Ein ganzes Konglomerat von sachlich wie theoretisch Bedenklichem stellt HONTI's Erklärung des ostostj. Typs *ämp* : *impəm* (o. d)) dar. Zunächst ist die Ausgangsbasis *ämp-*im* nicht zu sichern, schließlich ist das in *imp-əm* nun einmal vorliegende -əm gemeinstj. Die

auf *ämp-im wirkende "Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad" ist des weiteren keineswegs so trivial, wie sie sich nach dem Buch darstellt, der vorgeschlagene Typ ist allenfalls extrem selten¹⁹ und im Ural. m.W. ohne Parallelen. Darüber hinaus erklärte die "VH n. d. Ö." den Wandel *i > *ä im Suffix nur nach weitem Vokal im Stamm, nicht nach mittelweitem, da sich hier keine Harmonie einstellt (man erwartete eher *e-ə etc.). Ferner verstößt die Beschränkung dieser Regel auf zwei Formen gegen GG 1., demzufolge Lautgesetze "blind" wirken. Dem stellt Verf. ein Modell gegenüber, in dem die Sprecher offensichtlich, bevor sie einen Lautwandel wagen, erst wie Strukturalisten ihre Grammatik durchgehen, ob dadurch nicht Schaden entstünde, und ihn dann nur dort durchführen, wo nicht.²⁰ Analogie wäre dann eigentlich überflüssig. Freilich richten die Sprecher in HONTIS Modell umgekehrt auch gern mutwillig Schaden in ihrer Grammatik an, wie die o. besprochenen, paradigmkomplizierenden sporadischen Lautwandel und die nun folgende, ebenso geartete *Vokaldissimilation* bekunden. Diese hat zudem - wie schon die "VH n. d. Ö." - den Nachteil, von einem allenfalls seltenen Typ zu sein. Rez. kann sich nicht erinnern, ihr inner- und außerhalb des Ural. begegnet zu sein, und zwar nicht einmal in der Grundform: 'Dissimilation eines Wurzelvokals von gleichlautendem Suffixvokal'²¹. Die tatsächlich postulierte Form ist radikaler: sie unterschiebt den Urostjaken die (sagen wir unbewusste) Überlegung: "Wenn wir schon dissimilieren, dann doch gleich so, daß der uns aus der Wortbildung bekannte Ablaut zustandekommt." Bezogen alles wiederum nur auf die schon von der "VH n. d. Ö." betroffenen Formen, nicht auf andere, die die Voraussetzung für die Dissimilation erfüllten, etwa den Lativ des Typs VVj. *kat+a* 'ins Haus'. Dem Rez. auch neu ist ein Dissimilationstyp, in dem sich der Laut, von dem dissimiliert wird, gleichzeitig mit dem dissimilierten ändert; wiewohl die "einfache" Dissimilation, im gegebenen Fall *impäm, eine mögliche Struktur der Sprache ergäbe (VVj. *šimäs* 'Pfeil', S. 132f.). Grund hierfür soll sein, daß die "VH n. d. Ö." auch in dem Augenblick noch wirksam war, in dem sie durch die nachfolgende "entgegenwirkende Erscheinung, die Vokaldissimilation" außer Kraft gesetzt wurde, eine Konstruktion, die zu begreifen die intellektuellen Fähigkeiten des Rez. übersteigt²², sonderlich der beschriebene Vorgang auch noch darauf achten mußte, kein *impim zu erzeugen.

Rez. hofft, daß nicht nur er in HONTIS Erklärung des Typs *impäm* eine Kette von unwahrscheinlichen bis unmöglichen *ad hoc* - Annahmen sieht.

Fragwürdig erscheint mir letztlich Punkt e), in dem ein analogischer Lautwandel 'weiter > enger Vokal' "in jenen Reihen, für welche im Vergleich zu den anderen irgendein $\emptyset$ -Morphem charakteristisch ist", postuliert wird, da dies einerseits empirisch nicht richtig ist (**kat+∅* [Sg.] +*na* ~~≠~~ *kutna* 'im Haus', s. Vj. *katn3* etc.), andererseits Proportionalgleichungen mit "irgendein $\emptyset$ -Morphem" als Faktor - wiederum nach meinem naturgemäß beschränkten Erfahrungshorizont - nicht üblich sind.

Am befremdlichsten vielleicht bleibt nach allem, daß so verschiedenen Dingen wie sporadischen Lautwandeln (a), sprunghaften Lautwandeln vor *-3 und suffixbedingten Lautwandeln (b), c), g), h)), wie inexplikablen Fällen (i)) die extreme Form *ü > *ä, *ĩ > *ä, *ü > **5*, *ü > *ʃ (≠ **ä!*) und *ĩ > *ä gemeinsam sein soll. Das läßt sich kaum anders denn durch höhere Fügung erklären.

Verf. verstößt auch gegen andere Gesetze der Rekonstruktion. So erschließt man für Ursprachen allgemein Laute, von denen aus die entsprechenden Werte der Einzelsprachen direkt oder in möglichst einfachen, phonetisch plausiblen Schritten erreichbar sind. So muß aus wog. TG, KM-O, W $\bar{\xi}$, TJ-C $\bar{\zeta}$, N $\bar{\alpha}$ urwog. (eher offenes) $*\bar{\xi}$ rekonstruiert werden. HONTI setzt ohne jede Begründung $*\bar{\zeta}$ an, was S. 26 als "Unterschied der Schreibweise" heruntergespielt wird. Die "Schreibweise" wird aber phonetisch sehr ernst genommen: nur dadurch wird die Annahme des sporadischen Lautwandels obogr. $*\bar{u}$ > wog. $*\bar{\zeta}$ (/C_o) möglich (S. 28f.), der STEINITZ' obogr. $*\bar{\zeta}$ > wog. $*\bar{\xi}$ (/C_o) ersetzen soll (vgl. Anm.7), nur so kann der von STEINITZ konstatierte wog. Ablaut des Typs KO p $\bar{\xi}$, So. p $\bar{\alpha}\gamma$ 'ans Ufer' ~ p $\bar{u}j\bar{\alpha}n$ 'am Ufer' wegdisputiert werden über $*\bar{\zeta}$, sporadisch labialisiert > $*\bar{u}/*p$ in $*p\bar{u}j\bar{\alpha}n$ (S. 49), nur so wog. $*k_o\bar{\alpha}l-$ (= TJ) 'hören' (~ ostj. $*kol-$) als Ergebnis der sporadischen Entwicklung $*k\bar{u}l-$ > $*k_o\bar{\zeta}l-$ > $*k_o\bar{\alpha}l-$ gelten (S. 29).

Andererseits bereitet HONTI der Wert auch Schwierigkeiten, vor allem bei dem wog. Ablaut $*\bar{\xi} \sim * \bar{\alpha}$ (S. 29f.), nach ihm also $*\bar{\zeta} \sim * \bar{\alpha}$, wozu es S. 43 richtig heißt: " $*\bar{\zeta} \sim * \bar{\alpha}$ paßt schwer zu den paarigen Vokalwechselln [die keiner weiteren Erklärung bedürfen, vgl. Anm. 5] der urwogulischen Sprache", aber auch ohne weitere Einlassung drei Zeilen weiter: "Ich bin davon überzeugt ..., daß es ... im Wogulischen tatsächlich einen Wechsel $*\bar{\zeta} \sim * \bar{\alpha}$ gegeben hat, dessen Voraussetzung die gleiche gewesen sein mag wie bei $*\bar{u} \sim * \bar{u}$ usw." Keine eben stringente Beweisführung.

Wog. $*\bar{\xi}/*\bar{\zeta}$ entspricht in der erdrückenden Mehrheit der Beispiele ostj. $*a$ (S. 54f.), was dem wog. Ansatz (eher offenes) $*\bar{\xi}$ günstig ist: man wird diesen ins Obogr. verlegen, der Schritt zu ostj. $*a$ ist dann klein, eine i. ü. nicht neue Sicht der Dinge (s. RÉDEI, UAJb 41, 134f.). Damit würde aber etwa die o. unter b) gegebene Möglichkeit, daß sich im Ostj. die sprunghaften Lautwandel $*\bar{\zeta} > * \bar{\alpha}$, $*\bar{u} > * \bar{\zeta}/*a$ nach dem Muster $*\bar{\zeta} > *a$ ausgerichtet hätten, hinfällig.

Weiters rekonstruiert man aus einer Entsprechung A $\alpha \sim B \gamma$ einen Wert für die Ursprache, HONTI für wog. $* \bar{\alpha} \sim$ ostj. $* \bar{\xi}$ zwei, obogr. $* \bar{\alpha}$ und $* \bar{\xi}$, die im Wog. in $* \bar{\alpha}$, im Ostj. in $* \bar{\xi}$ zusammengefallen wären (SS. 35, 61). Begründung: "Übrigens muß man im Hinblick auf das ganze Phonemsystem mit beiden rechnen, man kann nicht behaupten, daß es nur das eine oder das andere gegeben hat" (S. 109). D.h. doch wohl, daß "Lücken im System" durch "Doppelrekonstruktion" einfacher Entsprechungen gefüllt werden müssen. Das von HONTI rekonstruierte obogr. Vokalsystem:

$\bar{\zeta}$	$\bar{u}$	$\bar{\zeta}$	$\bar{u}$
	$\bar{o}$	$\bar{e}$	$\bar{o}$
	$\bar{a}$	$\bar{a}$	
	$\bar{u}$	$\bar{\zeta}$	$\bar{u}$
	$\bar{\xi}$	$\bar{\xi}$	$? \bar{\xi}$
	$\bar{\alpha}$	$\bar{\alpha}$	

In dieses sind, so vermutet man, $* \bar{\xi}$ und $* \bar{\alpha}$ eingeführt, damit die "Mittelreihen" vollständig werden. Deren sonstige Regelmäßigkeit beruht aber auf dem durchsichtigen Trick, daß $*a$ und $* \bar{\alpha}$ (nicht dagegen $* \bar{\alpha}^{23}$ und $* \bar{\alpha}$) der labialen Reihe zugeordnet werden. Schreibt man HONTI's Tabelle korrekt:²⁴

$\bar{i}$	$\bar{u}$	$\bar{i}$	$\bar{u}$
	$\bar{o}$	$\bar{e}$	$\bar{\delta}$
$\bar{a}$		$\bar{ä}$	
	$\check{u}$	$\check{i}$	$\check{u}$
	$\check{\delta}$	$\check{e}$	$?\check{\delta}$
$\check{ä}$		$\check{ä}$	

ergibt sich als Motivation für den Ansatz von " $*\check{ä}/*\check{e}$ " nurmehr Symmetrie innerhalb der Vordervokale, bei Entfall von " $?\check{\delta}$ " gar nur die der vorderen illabialen Reihe. Der Ansatz zweier Vokale ist kurzum unnötig. Natürlich brauchen auch ursprachliche Phonemsysteme nicht symmetrisch zu sein, ebensowenig wie einzel-sprachliche.²⁵

Auf Einzelheiten des Buchs sei hier nicht weiter eingegangen. Das punctum saliens bei der Rekonstruktion des obugr. Vokalismus der ersten Silbe ist der Ablaut. HONTI's Arbeit steht hier in schroffem Gegensatz zu STEINITZ' Position, derzufolge die (paradigmatisch wie intersprachlich/-dialektal) belegten Wechselfälle in ihrer ganzen Vielfalt auf die obugr. Grundsprache rückzuprojizieren seien, was keine nennenswerten methodischen Schwierigkeiten im Gefolge hat. Dagegen lastet auf ihr, da es hoffnungslos ist, Bedingungen für ein sekundäres Entstehen der obugr. Verhältnisse im Rahmen der klassischen Methodik zu finden, die schwere Hypothek, daß sie den Ablaut bis ins Ururalische verlegen muß, mit allen damit verbundenen Konsequenzen. HONTI's Position hat damit nicht zu kämpfen, dafür den eklatanten Nachteil, unausweichlich mit der sprachhistorischen Empirie zu kollidieren, d.h. Aussagen über Sprachwandel (und damit über Rekonstruktion) machen zu müssen, die nach allgemeiner Erfahrung falsch oder unwahrscheinlich sind. Ihre schwere Hypothek ist also die Notwendigkeit, die vorgetragenen häretischen Annahmen über die Entwicklung menschlicher Sprachen empirisch zu untermauern.

Mit STEINITZ' und HONTI's Positionen sind die prinzipiellen Möglichkeiten, mit dem obugr. Ablaut fertig zu werden, erschöpft; die Finnougristik steht an einem Scheideweg. Rez. folgt STEINITZ.

Hartmut Katz

ANMERKUNGEN

¹ Vgl. etwa S. 80: "In der Wortbildung läßt sich keine Spur der Harmonie nach dem Öffnungsgrad nachweisen. Der Grund kann in dem Umstand gesehen werden, daß in den zusammengesetzten Bildungssuffixen der Vokal des Bildungssuffixes in der zweiten Silbe eine ziemlich ausgeprägte morphologische Funktion hatte, und das nur aus einem Vokal bestehende Bildungssuffix seine Gestalt verständlicherweise nicht verändern konnte."

² Dies in Vj. eine mögliche Bildung, was HONTI als Relikt betrachtet. Da in VVj. -äm gegenüber -am und -im die merkmallose Form ist, die etwa an Lehnwörter tritt (Typ *nipik-äm* 'mein Buch'), ist *ämp-äm* natürlich auch als simple Neuerung zu deuten.

³ "Diesen Vokal [scil. -a/ä-], über dessen Herkunft und Funktion mir nichts bekannt ist, nenne ich Themavokal" (S. 104). Es handelt sich dabei schlicht um erhaltenes fluogr. *-a/ä-, wie G. SAUER, CSIFU 459ff., nachgewiesen hat, ein Beitrag, der im Lit.-Verz. S. 222 erscheint, im Buch aber, wie ein Gutteil der Literaturangaben, keine Rolle spielt.

⁴ Unübersichtlich vor allem mangels Register, das sich der Leser, will er das Buch genau durcharbeiten, d.h. wissen, wo, wie und ob die komplexen Daten des "Etymologischen Belegmaterials" (S. 123-198) abgehandelt werden, selbst erstellen muß; aber auch sonst: so hält man obogr. *z > ostj. *ä nach S. 58 für einen sporadischen Lautwandel, erfährt erst S. 93, daß er durch *-*z* bedingt sei, kein Querverweis. Schwer lesbar nicht zuletzt wegen des zwischen medioker und falsch schwankenden Deutschs.

⁵ Man findet die leere Aussage: "... die Erklärung der wogulisch-ostjakischen Entsprechungen nicht gleicher Zungenstellung mit den verschiedenen Wechseln [ist] nicht besonders überzeugend" (19f.) und die teils unverständliche, teils falsche: "In FrgVok ... hat [STEINITZ] bei einem Unterschied der Zungenstellung in urwogulisch-urostjakischer Relation [?] mit der Verallgemeinerung, Vermischung [??] des einen oder anderen Wechsels gerechnet. Bei einem solchen Verfahren kann innerhalb der velaren bzw. palatalen Vokale sozusagen alles allem "regelmäßig" entsprechen". Das ist falsch deshalb, weil STEINITZ' System etwa bei den Hintervokalen in neutraler (nichtlabialer) Umgebung die Entsprechungen *ɔ ~ o*, *ɔ ~ a*, *ɔ ~ ä*, *o ~ ø*, *o ~ j*, *u ~ j*, *a ~ ø*, *j ~ ø*, *ø ~ ä* eindeutig ausschließt, die nicht-möglichen Entsprechungen sind zahlreicher als die möglichen. In Anm. 3, S. 120 wird aufgrund von Zitaten versucht den Eindruck zu erwecken, als sei es überhaupt ein fauler Trick, mit Ablaut zu rechnen, wenn man sein Entstehen nicht erklären könne. Dem ist keineswegs so, man kann und muß selbstredend auch Dinge rekonstruieren, deren **l e t z t e n d l i c h e s** Entstehen man (noch) nicht versteht: die Indogermanistik z.B. kann sichere betonte *Guṇa-* und *Vṛddhi-*Vokale erschließen, die Ratio des Unterschieds ist bislang unklar. Bei Sprachen, die - wie das Wog. und Ostj. - reichen paradigmatischen Ablaut zeigen, ist es zunächst das methodisch Gegebene, diesen auf die gemeinsame Grundsprache hochzurechnen.

Eine folgenschwere Fehleinschätzung ist die Aussage: "Steinitz stellte den Zusammenhang zwischen dem wogulischen quantitativen

Wechsel und der Qualität der Silbe klar (WogVok. [das ganze Buch handelt davon?])" (S. 23), wozu noch - soweit ich verstehe - gehört: "... der obugr. (= ostj.) Wechseltyp *an̄γ ~ *un̄γ̄dm [wurde nach STEINITZ] im Wogulischen durch den paarigen Wechsel *ā ~ *ǻ : *an̄γ̄ ~ *ǻn̄γ̄dm abgelöst ... Eine solche Bedingung des Wechsels in obugrischer Zeit würde jedoch einen schweren Widerspruch enthalten, denn im Falle eines Typs *an̄ ~ *un̄dm bzw. *an̄γ̄ ~ *un̄γ̄dm würde der "Wechsel laut" im ersten in einer offenen, im zweiten dagegen in einer geschlossenen Silbe vorkommen" (S. 21). STEINITZ schreibt mit keinem Wort, daß Offen- bzw. Geschlossenheit der Silbe im Urwog. den paarigen Wechsel bedingt hätten (s. WogVok. 33Off.!), die Bedingungen sind nicht "klar", sondern unklar ("stehen wir hinsichtlich der Bedingungen für ihr Vorkommen teilweise noch auf unsicherem Boden", S. 330). Durch die Unterstellung der Klarheit des komplizierten wog. paarigen Ablauts sieht sich Verf. dann offensichtlich der schwierigen Aufgabe entoben, dieses seiner Theorie nicht gerade günstige Phänomen mit ihr zu harmonisieren; kann sich ganz der "Beseitigung" des ostj. Ablauts widmen.

⁶ Wohl gemerkt ein Denkspiel, keineswegs die Ansicht des Rez.

⁷ Wenn ich recht verstehe. Ganz sicher geht dies allerdings aus den Auslassungen Verf.s nicht hervor (S. 28: "Wenn obugr. *ū zu urwog. *ǻ entlabialisiert wurde..."), möglicherweise ist der Fall auch o. 2. zuzuschlagen. S. aber gleich. STEINITZ' Annahme eines Lautwandels obugr. *ɔ > urwog. *ǻ dient - neben dem Ablaut - HONTI als Hauptargument gegen dessen obugr. Vokalismus theorie: (S. 19) "obugr. *o > urwog. *ā ist ein möglicher Wandel, *ǻ > *ā *ū > *ī ebenfalls, aber *ɔ > *ǻ ... läßt sich mit diesen auf keine Weise in Einklang bringen ..." (vgl. auch S. 20 "ungreifbare Veränderung [?]"). Da urwog. *ǻ nach Ausweis seiner Fortsetzungen (TJ ǻ, KU N ā etc.) ein eher offener Laut [ǻ] war, urostj. *ɔ vergleichsweise geschlossen (vgl. V [ǻ] ~ [o]), beschreibt STEINITZ' Annahme eine harmlose Delabialisierung (womöglich mit "Aufsaugung" der Labialität im umgebenden Konsonantismus) im Urwog., wie man jedem Vokaldreieck (etwa dem der API) entnehmen kann; HONTI's Bedenken erscheinen dem Rez. gegenstandslos. Im Gefolge von *ɔ wird dann auch STEINITZ' *ǻ abgeschafft und *ū zugeschlagen. So wird wog. TJ k_oāl- 'aufstehen', ostj. VVj. k_ūl-/k_ǻl̄γ- auf *k_ūl- zurückgeführt, das im Wog. zu *k_oāl-, darauf durch sporadischen Lautwandel zu *k_oāl- (dies nun ein sicherer Fall von 3.) wurde, während ǻ in ostj. k_ǻl̄γ- durch das Ableitungssuffix bedingt sei (SS. 34, 61). Ebenso sei ostj. VVj. k_ǻm̄n 'draußen' vs k_ūm 'hinaus' "Derivationswechsel" (61); üblicherweise spricht man in einem solchen Fall freilich von Flexion.

⁸ Vgl. aind. a ~ gr. α, ε, o.

⁹ Ein schwerer, unverzeihlicher Mangel der Arbeit ist, daß sie kein Kapitel über Methodik enthält, das ja nur dispensabel ist, wenn man sich einer allgemein akzeptierten anschließt, nicht, wenn man radikal neue Wege geht.

¹⁰ Wissenschaftsgeschichtlich handelt es sich hierbei um einen Rückfall in die Zeit A. SCHLEICHERS (idg. *a > aind. a, gr. α, ε, o, also o. 2. statt 1.).

¹¹ Die Annahme obugr. *ǻ > urostj. *ɔ, urwog. *ū verbietet sich bei HONTI dadurch, daß dieser Lautwandel die Tendenz, daß

obugr. enger Vokal zu urwog. weitem Vokal wird (s.o. a)), sozus. auf den Kopf stellte.

¹² Vom Methodischen einmal abgesehen ist dies phonetisch unplausibel bei *o ~ *ǎ und *ø ~ *ě, Reduzierung würde hier klärl. *o ~ *ǎ und *ø ~ *ě ergeben, Typen, die es gerade nicht gibt. (Die von HONTI S. 67 angeführten Beispiele für *o ~ *ǎ: DN *tuntə* ~ N *tǎntəγ* 'Birkenrinde' bzw. Kaz. *wǫntər* ~ DN *wǎntər* 'Fischotter', V *čowčək*, Trj. *čǫpčəγ* ~ DN *čǎpčə* 'schwarze Johannisbeere', V *wǫj*, Trj. *wǫj* ~ O *wǎj* 'Fett' sind unter die sicher bezeugten *o ~ *ǎ bzw. *o ~ *ě einzureihen).

¹³ Vieles wird erst garnicht behandelt: geht denn z.B. (S. 182, Nr. 567) Ko. *sǎjγ-* 'schwindeln' wirklich auf ostj. **sejǎγ-*, (S. 191, 665) Ko. *wǎj* 'Strumpf' auf *wěj zurück, (S. 190, Nr. 653) wog.T (Munk.) *ǔčəχ* 'Kot' auf wog. *wǎšək? Ist ein Ablautfall wie (S. 189, Nr. 646) KU *tor* 'Hals', PxlSg. *tǎrəm* nicht der Rede wert?

Über 100 Etymologien (davon um die 80 bequem haltbar) wurden aus meist nicht ersichtlichem Grund unbearbeitet in einen Anhang (S. 198-206) verbannt.

¹⁴ Daran glaubt Verf. - natürlich - nicht einmal selbst, vgl. etwa seinen Ansatz obugr. *ǎ > urwog. *ǎ (*ǎ* bei fehlendem obugr. *ǎ), S. 31.

¹⁵ Um das am Schachspiel zu verdeutlichen: das herkömmliche Verfahren (auch das E. ITKONENS) läßt nur den einfachen Bauernzug zu, HONTI im Extremfall obugr. *u > ostj. *a auch den Sprin- gerzug.

¹⁶ Das kann man testen: Ungarische Studenten reagieren nach meiner Erfahrung auf den Satz *fúj a hűtam* selbst dann zunächst verständnislos, wenn man zuvor erklärt hat, daß ein Lautwandel *ǎ* > *u* nach HONTI möglich ist.

¹⁷ Ansatz von *-3 als *-a/ǎ mit Umlautwirkung hält Verf. ausdrückl. nicht für nötig (S. 95). Die Auffassung von *-3 als Suffix bleibt im übrigen ohne Wahrscheinlichkeit, da bekanntermaßen fiugr. Suffixe des Typs **V nicht nachweisbar sind. HONTI's Erklärung des o. Typs 10) wird schon dadurch problematisch.

¹⁸ Dt. *a > *u* / *ge* — *en* etwa in *gesungen* gegenüber *sang*.

¹⁹ Vergleichbares möglicherweise im Tibetischen (s. R.A. MILLER, Early Evidence for Vowel Harmony in Tibetan, *Language* 42, 1966, 252ff.) und Coeur d'Alene (vgl. C. SLOAT, Vowel Harmony in Coeur d'Alene, *IJAL* 38, 1972, 234ff.).

²⁰ In der Wortbildung (vgl. o. Anm. 1) wäre im gegebenen Fall der Schaden überdies so gering, daß man ihn sogar als Linguist schwer ausmachen kann.

²¹ Die im Falle von *ǎ-a/*ǎ-ǎ > *u*-ǎ/*ǎ*-ǎ noch nicht einmal "rein" vorliegt.

²² Andere scheinen weniger überfordert, vgl. L. Keresztes, ALH 33, 302: "Die Erklärung der Herausbildung der paradigmatischen Wechsel im Ostostjakischen (Possessiv- und Verbalflexion) ist ... vollkommen überzeugend."

²³ Jedenfalls nicht S. 18, 26 und 109, unter den labialen Vollvokalen S. 51.

²⁴ Vgl. HONTIS urwog. Vokalismus (S. 26):

$\bar{\text{y}}$	$\bar{\text{u}}$	$\bar{\text{i}}$	$\bar{\text{u}}$
$\bar{\text{a}}$		$\bar{\text{a}}$	
$\check{\text{y}}$	$\check{\text{u}}$	$\check{\text{i}}$	$\check{\text{u}}$
x	y	ä	

²⁵ Durch das "überhängende" $\bar{\text{y}}$ ist HONTIS System ja selbst unsymmetrisch.

ELEKFI LÁSZLÓ: PETŐFI VERSEINEK MONDATTANI ÉS FORMAI
FELÉPÍTÉSE (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ AKTUÁLIS MONDATTAGOLÁSRA)

Nyelvészeti Tanulmányok 27.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 496 lap

Az aktuális mondattagolás jelenségének még a felismerése sem nyúlik korábbra vissza a múlt századnál; az elmélet kidolgozása a prágai nyelvészeti iskolához fűződik. Magyarországon Brassait szokták nagy előfutárként emlegetni, de a nyelvészeti köztudatba nálunk is csak a cseh kutatások fellendülése nyomán vonult be, s éppen Elekfi László volt az egyik, aki ráirányította a figyelmet. Az új mondatelemzési elmélet eredetileg és többnyire a mondattanhoz kíván új szempontjaival és módszereivel hozzájárulni, eredményei azonban túlmutatnak a mondathatáron: mindig a kontextusba épülő (aktuális) mondat lévén az elemzés tárgya, valójában már szövegvizsgálat folyik, még ha építőkövenként is, de már az összeillesztés lehetőségeiről gondolkodva.

Elekfi László könyve a nyelvészet és irodalom határterületén: a költői szöveg elemzésében veti be az új nyelvészeti módszert, abban a reményben, hogy pótolni tudja a verselemzésben "a tartalmi és formai elemek közt hiányzó láncszemet" (12). Munkáját ő is mondattaninak szánja, de nem tud, és nem is szándékszik lemondani a szövegnyelvészeti kitekintésről: könyvében ugyan a különböző tagolódású mondattípusok ("mondatformák") felderítése, elemzése, rendszerezése és értékelése képezi a fő vonulatot, a magam részéről a könyv legérdekesebb fejezeteinek azokat tartom, amelyekben egy-egy teljes Petőfi-vers elemzésében összeállnak az aprólékos nyelvtani analízis "száraz" ténymegállapításai, s megfogalmazódik egy újabb lehetséges válasz a "Miért szép?" kérdésre (27-35, 120-134, 280-289).

Mint hogy már maga az aktuális tagolás is újdonság, különösen így, a l k a l m a z o t t módszerként, érthető, hogy e munka jelentős részben ennek az elméletét ismerteti, és azt fejleszti tovább saját kutatási eredményekkel. E téren a magyar és külföldi szakirodalomnak teljességre törekvő összefoglalása és a fogalmak szabatos definiálása révén is hézagpótló jelentőségük van a magyar nyelven elérhető szakirodalomban pl. az aktuális mondat, az aktuális mondattagolás lényegét és alapfogalmait tisztázó részeknek (17-26, 36-51, 74skk). Az alapviszony kombinációjának lehetőségeit sorra vevő fejezetek (különösen a VI. és VIII-XI.) ugyancsak a nyelvészeti problémák felvetése és megoldása folytán értékesek elsősorban, — úgy tűnik, ezekhez Petőfi versmondatai inkább csak a korpuszt szolgálhatják. Fontos megállapításokkal gazdagítja így a szerző a magyar mondattant a mondatfajták és az aktuális tagolás szerint elkülöníthető mondatformák összevetésével; nagy hangsúlyt kap a mondattanokban gyakran mostohán kezelt mondatfonetika (52skk. és később módszeresen az egyes résztemákhoz kapcsolódva), új szempontból világítva meg a versek értelmezésének és akusztikai megjelenítésének lehetőségeit; a hagyományos magyar mondattanokhoz képest merőben újszerű az alárendelt mondatok igazságértékét tárgyaló fejezet (239-279), hogy csak a legfontosabbakat említsem. Mindezeket a nyelvtudományi érdekű fejtegetéseket illusztrálja és igazolja (szolgálja) a sokezernyi Petőfi-sor, ám a vége-

redmény a Petőfi-képet is teljesebbé teszi. Nemcsak a már említett teljes vers-elemzésekkel, amelyekben az aktuális tagolódási viszonyok feltárása a szókincs szemantikai és a vers ritmikai elemzésével társulva a költői mű hatáskeltő eszközeinek rendszerébe enged mélyebb betekintést, hanem a statisztikai összegezésekkel is, amelyek Petőfi egyes korszakaira és egész életművére vonatkozóan is számos (egzakt módon alátámasztott) tanulsággal szolgálnak.

Nem mehetünk el szó nélkül az aktuális tagoláson alapuló vers-elemzésnek a műfordításelmélet szempontjából való "értékesítése" mellett sem: a Feltámadott a tenger... műfordításainak egybevető elemzése és értékelése ugyancsak úttörő jelentőségű (289-323).

Mindezek után be kell vallanunk, hogy e könyv nem könnyű olvasmány. Bár Elekfi nagyon világosan fogalmaz, okfejtései gördülékenyek, s jól tagolódó fejezetei is logikus szerkezettel bontják ki a mondanivalót, mégis nehezzé teszi a tartalmi komplexitás és a töménység. A szerző nyilván küzd a hatalmas anyag és a mindig szorító terjedelem ellentmondásával, ezért aztán nem is röhajtuk fel, inkább csak sajnáljuk, hogy pl. a fonetikai kísérleteknek csupán végeredménye került a szövegbe, pedig szívesen és bizonyára haszonnal olvasnánk egy ilyen kísérlet megszervezéséről is.

A Nyelvészeti Tanulmányok e legutóbbi kötete egy rendkívüli felkészültségű nyelvész több évtizedes munkásságának az eredménye: átgondolt, koherens rendszerben látja és láttatja a nyelvi valóságot, annak a Petőfi költészetében adott vetületét. Sine ira et studio veszi számba a sajátjával rokon vagy ellentétes véleményeket, példamutató korrektséggel építve fel a maga elméletét, patikamérleggel mért megállapításaival nehéz vitatkozni. Egy pontban azonban mégsem tudja megállni a recenzens, hogy szembeszálljon a szerzővel: a módosító szó mint szófaji kategória létének megkérdőjelezésében. Anélkül, hogy kétségbevonnánk: valóban vannak szókapcsolatok, mondatrészek, egész tagmondatok, amelyek módosító értékűek, nem tudjuk figyelmen kívül hagyni, hogy vannak egyes szavaink, amelyekben ez a módosító funkció a lexikális jelentés szintjén van jelen, s a szó egyidejűleg kívül reked minden egyéb szófaji kategórián. A "mondathatározó" elnevezés véleményünk szerint elmosza azt a különbséget, amely a szervesen beépülő idő-, mód-, fok-mértékhatározók determinánsi minősége és a közlést (vagy közlésrészletet) értékelő módosító elemek szerepe közt fennáll. — Bárminek nevezzük is azonban őket, a mondat és szöveg szerkezetében betöltött jelentőségükre vonatkozó megállapításai a szerzőnek megintcsak lényegesek.

A kötet tudományos értékét számos melléklet emeli: az imponáló mennyiségű jegyzetanyagban sokszor a főszöveggel vetekedő érdekes-ségű fejtegetések bújnak meg: így nem bontják meg a gondolatmenetet, de mégis hozzáférhetőek, mintegy mellékvágányon tartalékolva. A Függelékben helyet kapnak a feldolgozott teljes korpusz adatösszesítései: a költemények statisztikai adattáblázatai, a fonetikai kísérletekkel vizsgált mondatok és az elemzett versek jegyzéke. A műszavak mutatója, rövidítésjegyzék és jelmagyarázat, majd betűrendes irodalomjegyzék teszi teljessé és a további tudományos munkálkodás számára igen jól kezelhetővé a könyvet.

STRUCTURES OF SOCIAL ACTION. STUDIES IN CONVERSATION ANALYSIS

Edited by J. MAXWELL ATKINSON & JOHN HERITAGE

Cambridge, 1984. Cambridge University Press

(Studies in Emotion and Social Interaction) xvi + 446 lap

E könyv a CA (Conversation Analysis) elméletét kidolgozó kutatók és követők újabb, mind a szerzők, mind a tárgyalt témák tekintetében reprezentatív tanulmánygyűjteménye. Jelentőségét előljáróban érzékeltetendő elég megjegyezni, hogy az iskola négy kiemelkedő képviselőjének mindegyike (HARVEY SACKS, EMANUEL A. SCHEGLOFF, GAIL JEFFERSON, ANITA POMERANTZ) két-két írással szerepel benne, s e nyolc dolgozat teszi ki a kötet felét.

Bevezetéseknél a szerkesztők először a CA-ben általánosan használt, GAIL JEFFERSON kifejlesztette szövegátírási módszert mutatják be. E konvenció szelektív, nem jelzi a társalgási szövegek minden sajátosságát, elsősorban szekvenciális jegyekre koncentrálnak; megoldást ad pl. egyidejű megnyilatkozások, átfedések, szünetek, beszédmódbeli jellegzetességek (hang- és szótagnyújtás, hanglejtés, emfázis, hangerősség, belégzés, hehezet), nem tisztán érthető megnyilatkozások, taps, ellipszisek jelölésére, és annak rögzítésére, hogy a résztvevők tekintete kiire irányul.

E gyakorlati célú eligazítás után a szerkesztők összefoglalják az irányzat téziseit a CA szociológiai (etnometodológiai) indításáról és aspektusairól (mi a viselkedés mechanizmusa a mindennapi életben), céljáról (azon kompetencia leírása és magyarázata, amely átlagos beszélők interakciókban alkalmazott stratégiái mögött rejlik), adatgyűjtési módszereiről (spontán beszélgetések magnóra/videóra vétele természetes körülmények közt), elemzési elveiről (empirikus kiindulás, preconcepciók messzemenő kerülése), a szekvenciális analízisről (a megnyilatkozásokot — a beszédaktus-elméletől eltérően — már első fokon kontextuálisan értelmezik az akciókat megvalósító szekvenciában elfoglalt helyük és szerepük szerint), a szekvenciális analízis egységeiről ("turn" = egy beszélő megnyilatkozása beszélőváltástól beszélőváltásig; szomszédsági pár; szekvencia), a szekvenciabeli megnyilatkozások implikatív természetéről, a standard szekvenciák normatív felépítéséről és a beszélőknek e normákhoz való igazodásáról; végül utalnak a CA ígéretes alkalmazási lehetőségeire olyan speciális területeken, mint az orvos-beteg interakció (különös tekintettel a pszichoterápiára), bírósági tárgyalások, interjúk szövegének elemzése.

1. A Bevezetést szervesen folytatja, ill. a kötetet adekvát módon indítja az első fejezet (Orientation), amelyben HARVEY SACKS és EMANUEL A. SCHEGLOFF a CA egy-egy tézisének fejti ki; az adott tézis jellegének megfelelően SACKS az elvi megfontolások szintjén, SCHEGLOFF pedig egy konkrét dialógusrészletet elemelve.

SACKS posztumusz tanulmányát (Notes on methodology) 1965-71 között tartott egyetemi előadásainak alapján GAIL JEFFERSON szerkesztette meg. SACKS fejtegetéseinek középpontjában az a tétel áll, hogy a szociálisan szervezett viselkedésformák vizsgálata terén kerülendő bármilyen preconcepció, s e szabálynak a kutatási folyamat valamennyi fázisában, a problémameglátástól, sőt az anyaggyűjtés-

től kezdve érvényesülnie kell. Tilos az intuitív diszkrimináció kutatásra érdemes, ill. periférikus jelenségek közt, nem szabad ún. "nagy témákat", az eleve felismerhető rendezettséget keresni, hiszen bármely megnyilvánulást vesszük szemügyre, rendezettséget találunk. Sőt: az emberek cselekvési stratégiáit éppenséggel a "szürke" jelenségek alapos tanulmányozásával lehet mélyen megérteni. Az egyes jelenségek formálisan leírhatók, generalizálhatók, mivel szabályrendszer működik bennük; a kutató feladata tehát a spontán módon megfigyelhető, rutinszerűen megvalósított, de szociálisan szigorúan szervezett interakciók modelljének, e g y ú j g r a m m a t i k á n a k felépítése. Az interakciók működésének plauzibilis megközelítési módja spontán beszélgetések szövegének szekvenciális vizsgálata.

SCHEGLOFF írásának (On some questions and ambiguities in conversation) lényege azon tétel igazolása, hogy a szekvenciális elemzés magyarázó ereje meghaladja a beszédaktus-elméletét. A tétel próbaköveként egy kérdő formájú megnyilatkozás szolgál egy olyan párbeszédszekvencián belül, amelyben a beszélő egy távollévő harmadikkal folytatott vitáját idézi fel a hallgató számára. A kérdéses megnyilatkozás — a hallgató reakciója — kétféleképpen értelmezhető: információkérő kérdésként, ill. egyetértést implikáló érvként. Mindkét értelmezést a megnyilatkozásnak a szekvencia struktúrájában betöltött helye teszi lehetővé/implikálja, ill. magyarázza adekvát módon. A megnyilatkozás nem formája miatt minősül(het) információkérő kérdésnek, hanem azon szabályszerűség alapján, hogy egy elbeszélés befejezését a hallgató megnyilatkozása követi, amellyel az egyrészt jelzi, hogy a történetet megértette és befejezettnek tekinti, másrészt — ha megnyilatkozása információkérő és kérdő formájú — elérheti, hogy a téma "nyitott" maradjon. A lehetséges stratégiák ismeretében a beszélőnek ezzel a reakcióval számolnia kell; ezért, ha ebben a szekvenciális pozícióban kérdő formájú megnyilatkozást hall, azt információkérő kérdésként kezeli. A másik interpretációt, amely szerint a beszélő ugyanezen kérdést a hallgató egyetértésének jeleként értékeli, a párbeszédben felidézett vita szekvenciális szerkezete implikálja; a vitában a beszélő, ill. a vitapartner megnyilatkozásai (és érvei) szabályosan váltakoznak, s miután a beszélő a vitapartner megnyilatkozásával zárja beszámolóját, a hallgató kérdő formájú reakciója (mint visszakérdezés/érvelés a beszélő nevében) a vita szerves folytatásaként is felfogható; annál is inkább, mert a vita rendszerint kiváltja a hallgató állásfoglalását. Ezen a ponton felmerül a kérdő formájú megnyilatkozás harmadik értelmezési lehetősége is olyan szekvenciamegelőző információkérő kérdésként, amely a beszélőnek ellentmondó, vitapartnerével egyetértő megnyilatkozáshoz vezet. Bár a hallgató a beszélővel azonosul (általában így van, s ez sem véletlen), ha a beszélő a kérdéses megnyilatkozást információkérő kérdésnek tekinti, ezt a (harmadik) stratégiát is mérlegelnie kell. A hallgató megnyilatkozásának háromféle interpretációja mögött a hallgató három különböző attitűdje és stratégiája rejlik: alkalmazkodik A) a beszélő történetmondó szerepéhez, B) a beszélő vitázó szerepéhez, C) a beszélő vitapartnerének szerepéhez. A vizsgált párbeszédrésztletben a hallgató a B) stratégiát választja, a beszélő viszont a kérdést az A) stratégia lépéseként értelmezi; amikor ezt a hallgató (a beszélő válasza alapján) felismeri, a problematikus kérdés egyértelmű parafrázisával rávezeti a beszélőt a helyes B) stratégia realizálására. A szövegben expliciten megmutatkozik, hogy

a párbeszéd mindkét résztvevője mérlegeli mindkét stratégiát, s e tény igazolja a vizsgált megnyilatkozás valódi kétértelműségét. A szekvenciális elemzés tehát, bizonyítván, hogy mind a megformálást, mind az értelmezést a szekvenciális pozíció irányítja, képes a megnyilatkozás mondatformája és kommunikatív jelentése közti inkongruencia és kongruencia (!) adekvát magyarázatára, s ezáltal a valódi (szekvenciális) többértelműség kimutatására és interpretációjára. SCHEGLOFF az ilyen empirikusan többértelmű megnyilatkozásokat elhatárolja az egyéb nyelvészeti szakirodalomban eddig vizsgált többértelmű modnatoctól, amelyek kontextusban rendszerint egyértelműek, csupán a szekvenciális helyüktől való megfosztás után válnak többféleképpen értelmezhetőekké; elutasítja a megnyilatkozások ilyen izolált vizsgálatát, mivel ez interakcióbeli használatukat figyelmen kívül hagyja, és a természetes nyelvet mesterséges nyelvként kezeli.

2. A második fejezet (Preference Organization) témája a preferenciarendszer működése; mind a négy tanulmány azt vizsgálja, hogyan irányítják a preferenciaszabályok bizonyos szekvenciatípusok felépítését, s ezáltal megfelelő akciók megvalósításának menetét.

A fejezetet ANITA POMERANTZ egy-egy dolgozata nyitja és zárja. Az elsőben (Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes) olyan szomszédsági párokat elemez, amelyben az egyik partner valamit/valakit minősítő megnyilatkozását a másik partner ugyanazt minősítő megnyilatkozása követi. A szerző célja a második megnyilatkozás általános jegyeinek leírása. Az első minősítés után egyetértés vagy ellentmondás a releváns aktus; hogy mikor melyik preferált, az az első minősítés bizonyos jegyeitől (tárgyától, pozitív/negatív voltától) függ: általában 1/ az egyetértés preferált, de 2/ pl. önkritikus minősítés után az ellentmondás az.

1/ Ha az egyetértés preferált, az egyetértő proposíció explicit, a megnyilatkozásban nincsen ellentmondó komponens, a két megnyilatkozás közti szünet minimális; ugyanilyen konstellációban az ellentmondást gyakran bevezető (sokszor kontrasztív, egyetértő) komponensek előzik meg, az ellentmondó proposíció implicit is lehet, jellemző a habozás, halogató stratégiák alkalmazása (szünet, információkérés, részleges ismétlés, helyesbítés kezdeményezése). Az egyetértés erőssége azon mérhető le, hogy ugyanezen formában megjelenhet-e ellentmondó megnyilatkozásokban/szekvenciákban; az erős egyetértés (a minősítés fokozása) nem, a gyenge (azonos minősítés, a minősítés gyengítése) igen. Ugyanígy az ellentmondás aszerint gyenge vagy erős típusú, hogy kombinálható-e egyetértő komponenssel.

2/ Az önkritikus első minősítést követő preferált (ellentmondó), ill. nem preferált (egyetértő) megnyilatkozások hasonló vizsgálata során azonban kiderül, hogy az iménti jegyeket nem a megnyilatkozásokban megvalósított aktus, az egyetértés ill. ellentmondás magyarázza, hanem az aktus preferenciális státusa, preferált avagy nem preferált volta; a preferált, de ellentétes aktusokat (1/ egyetértés, ill. 2/ ellentmondás) megvalósító megnyilatkozások sé mája — mutatis mutandis — azonos, s még inkább feltűnő a nem preferált, ellentétes aktusokat (1/ ellentmondás, ill. 2/ egyetértés) megvalósító megnyilatkozások jegyeinek egybeesése: a nem preferált aktust végrehajtó megnyilatkozásra/szekvenciára jellemző a

bevezető (gyenge) kontrasztív komponens, a halogató stratégia, az aktus implikált vagy gyenge típusú megvalósítása.

JUDY DAVIDSON olyan szekvenciákat vizsgál, amelyekben a szekvenciát indító beszélő meghívására/ajánlatára/kérésére/indítványára a másik fél preferált válasz (akceptálás) helyett nem preferált választ (potenciális/tényleges visszautasítás) ad, s ezt a kezdeményező második kísérlete, a meghívás/ajánlat/kérés/indítvány új verziója követi (Subsequent versions of invitations, offers, requests, and proposals dealing with potential or actual rejection). A szerző tehát a kezdeményező stratégiáját írja le. Ha a visszautasítás potenciális, azaz a partner hallgat, a második változat tükrözi a beszélő döntését, mi lehetett problematikus az elsőben. Az akár potenciális, akár tényleges visszautasítást követő "javított" verzió újabb lehetőséget nyújt a hallgató számára a (preferált) válaszadásra. Ha bármely változatra habozó válaszbevezető komponens vagy visszautasítást implikáló gyenge akceptálás a hallgató reakciója, ezt a kezdeményező újabb verziója követi. Gyakori az új verzió — gyenge akceptálás szomszédsági pár egy szekvencián belüli (többszörös) ismétlődése; az ilyen szekvenciából — és a preferált választ kierőszakolni igyekvő partnertől — a recipiens végül rendszerint témaváltással menekül. Ha valamely változat első lehetséges zárópontján a hallgató nem veszi át a szót azonnal (akár átfedéssel is), ez elutasítást implikálhat, amit a beszélő azzal a stratégiával odázhat el, hogy megnyilatkozását röviden (sokszor csak szótagnyújtással) megtoldja, s eközben figyeli partnere reakcióját (ez a szekvenciális jelenség az ún. *monitor space*). Reakció hiányában a beszélő azonnal új verzióval szolgál, a hallgatónak alkalmat sem adván arra, hogy az előzőt bármilyen formában visszautasítsa; így azt a látszatot kelti, hogy a hallgatónak ez nem is áll szándékában.

PAUL DREW írása (Speakers reportings in invitation sequences) az implicit meghívás, ill. visszautasítás bizonyos stratégiáit mutatja be, amelyekben a preferenciarendszer alapvető szabálya működik: "igyekezz kerülni a nem preferált (re)akciót". A meghívó egy szekvenciamegelőző információkérő kérdéssel a partnert arra készíti, hogy válaszolja körülményeit; a meghívó a válasz alapján következtethet a tervezett meghívás fogadtatásának preferenciális státusára. A következtetés releváns, mert a partner is kikövetkezteti az indító kérdés valószínű célját, s noha ezt expliciten nem mondja ki, megnyilatkozását ehhez igazítja. A recipiens különösen akkor alkalmazza ezt a stratégiát, ha akár anticipált, akár explicit meghívást nem fogad(hat) el; így nem kényszerül nem preferált reakcióra, mivel a meghívó a konzekvenciát rendszerint impliciten levonva korrigálhatja stratégiáját: feladhatja szándékát, engedményt tehet; de ki is tarthat eredeti terve mellett. Az interakció megvalósítható az implikációk révén, anélkül, hogy bármely résztvevő explicit megnyilatkozással nem preferált (re)akciót kockáztatna. A recipiens beszámolója nemcsak a nyílt visszautasítás elkerülését teszi lehetővé, hanem az akceptálás lehetetlenségének megokolását is, sőt a továbbiakban kezelhető szó szerinti jelentésében, ami annak a jele, hogy a meghívó megváltoztatta szándékát/stratégiáját.

Az implicit meghívás másik, gyakori módja az, amikor a meghívó a szekvenciát nem megelőző kérdéssel, hanem beszámolóval vezeti be; ebben egy tervezett programot részletez, közben teszteli a meghívást anticipáló recipiens reakcióit. Az ilyen stratégia célja valójában nem a visszautasítás kockázata nélküli meghívás lehetőségének

felderítése és kidolgozása, bár az interakció ilyen eredménnyel is sikeresnek tekinthető; a legpreferáltabb reakció az, ha a partner maga ajánlja fel részvételét. Ha az implikált meghívást/ajánlatra ösztönzést nem preferált választ követi, a beszámoló szó szerinti interpretációs lehetősége a meghívó számára rizikómentes kiutat biztosít ilyen szekvenciából is.

Második cikkében (Pursuing a response) ANITA POMERANTZ a szomszédsági pár második eleme, a válasz elmradásának okaival és azon módszerekkel foglalkozik, amelyekkel a partner válaszára bírható. A hallgatás három gyakori oka: 1/ a recipiens nem érti a beszélő megnyilatkozását, mert egy kifejezés ismeretlen vagy valamely referencia nem világos számára; 2/ a beszélő tévesen gondolja valamely ismeretéről, hogy az a közös ismeretek halmazába tartozik; 3/ a recipiens nem ért egyet a beszélő kijelentésével.

E problémák közül az első oldható meg a legkönnyebben — a referencia tisztázásával vagy az ismeretlen kifejezés értelmezésével —, s ha a beszélő a zavar okát nem tudja eleve valamiképpen (pl. kizárásos módszerrel) azonosítani, akkor elsőnek ezt a leg egyszerűbb okot feltételezve sorban mindhárom eshetőséget kontrollálnia kell. A hibakeresés második fázisában a beszélő a megértéshez szükséges előismereteket felsorolva ellenőrzi, hogy a hallgató mindegyiknek birtokában van-e. A harmadik lépés: ha a hallgatás oka az egyetértés hiánya, a beszélő — megnyilatkozását implikációival együtt megvizsgálván — revideálja véleményét, az ellenvélemény mellett meggyőző érvet találva.

3. A harmadik fejezetben (Topic organization) szereplő két tanulmány szerzői a társalgási szövegek tematikus építkezését, az egyik legösszetettebb, a módszeres elemzésnek leginkább ellenálló szövegbeli jelenséget vizsgálják.

GRAHAM BUTTON és NEIL CASEY olyan témageneráló szekvenciák működését írják le (Generating topic: the use of topic initial elicitors), amelyekben átmenet nélküli, éles témaváltásra nyílik lehetőség. A szekvencia egy témabevezetést kezdeményező kérdéssel indul: a beszélő jelzi, hogy kész a további társalgásra, újdonságértékű események iránt érdeklődik, de maga ilyennel nem szolgál. Ez a kérdés háromféle környezetben jelenhet meg: társalgást nyitó komponensek után, társalgást lezáró komponensek után és a társalgás folyamán témazáró megnyilatkozás után; e pozíciók különbözőképpen korlátozzák a bevezethető témák körét. A stratégia célja a zárás halasztása, nyitó környezetben pedig a kezdő fél a számára releváns téma bevezetését odázhhatja el ily módon. A témabevezetést kezdeményező kérdésre a recipiens adhat tagadó, nem preferált választ vagy preferált, pozitív választ, amely valamely újdonságértékű esemény(sor) elbeszélését tartalmazza. A preferencia olyan erős, hogy a nem preferált választ bevezető komponenseket gyakran mégis preferált folytatás (elbeszélés) követi (még ha újdonságértéke nincs is). A téma egyelőre csak potenciális, mert az ilyen szekvencia a partnerek együttműködésének eredményeképpen vezet be új témát, ez ugyanis egyfelől nem merülne fel a kezdeményező fél kérdése nélkül (ahogy erre a preferált választ bevezető komponensei utalnak is), másfelől nem tekinthető elfogadottnak a kezdeményező fél jóváhagyása nélkül. A preferált elbeszélést rendszerint preferált reakció követi: a kezdeményező fél a potenciális témát topikalizálja. Ha a kezdeményező kérdésre a partner nem preferált választ ad, azaz nem produkál potenciális témát, a

kezdeményező topikalizálhatja magát a nemleges választ, nyitó környezetben alkalmazhat egyéb témageneráló módszert, zárás után pedig általában újra kezdeményezi a társalgás befejezését. Ha a nemleges választ topikalizálja, a partner (megerősítvén, hogy nincs releváns témája) megismételheti a nem preferált választ, sőt a szerepek megfordításával a kezdeményezőt készítheti potenciális téma felvetésére.

Ilyen szekvenciával a beszédpartnerek olyan környezetben vezet-(het)nek be új témát, amelyben közvetlenül megelőző témához kapcsolódni nem tudnak (pl. nyitó vagy záró szekvencia után, ezek ritusjellege miatt), vagy nem akarnak (témazáró megnyilatkozás után).

Az új téma bevezetésének lehetséges módjait nemcsak a szekvenciális pozíció, hanem a megelőző téma is erősen befolyásolhatja. Vannak ún. nyitott témák, amelyek után nincs témaváltási/témaválasztási megkötés, és vannak ún. zártak, amelyek a következő témát és bevezetésének módját drasztikusan korlátozzák. GAIL JEFFERSON a zárt témák utáni témaváltás problémáiról és stratégiáiról ír (On stepwise transition from talk about a trouble to inappropriately next-positioned matters). A zárt téma valamely csapás, baj, gond, amelyet a beszélő részletez. A recipiens éles váltással is felvethet új témát, de ez a stratégia azzal jár, hogy a választható témák köre nagyon leszűkül, mert éles témaváltás zárt téma után két szekvenciátípusban lehetséges: záró szekvenciában (pl. megállapodás valamiben), vagy újraindítva a társalgást egy nyitó formulával (amelynek szintén erős tematikai megkötései vannak). Az így bevezetett új beszéd tárgy topikálisan diszjunktív, a megelőző témával nem koherens, de kötelező az interakciós kohézió fenntartása, vagyis az új témának valamiképpen a zárt téma elbeszélőjére kell irányulnia. (Diszjunktív és a zárt téma recipiensére magára irányuló téma bevezetése nemcsak hogy nem preferált, hanem egyenesen tilos, mert a megelőző, zárt témát nyitottként kezeli, degradálja).

A fokozatos témaváltás szabadabb témaválasztást tesz lehetővé, viszont bonyolult és kockázatos stratégiát igényel, amely, mint JEFFERSON kimutatja, öt lépésben valósítható meg: 1/ a zárt témáról folytatott társalgás lezárásához közeledvén az elbeszélő (vagy a recipiens) összefoglalja a probléma lényegét; 2/ az elbeszélő olyan témára tér át, amely kapcsolódik ugyan a problémához, de csak periferikusan; 3/ (ezen a ponton zárás vagy diszjunktív téma következhetne, de) a recipiens topikalizálja a periferikus témát, mégpedig (a partnerére irányuló!) kérdéssel, ami újabb szekvenciát tesz lehetővé; tipikus jelenség, hogy a recipiens az első három fázisban nyugtázások sorozatát produkálja; 4/ a recipiens az új szekvenciában egy fordulópontként funkcionáló megnyilatkozást tesz, amelynek már saját témapotenciálja van (noha az eredeti téma még mindig felismerhető); 5/ az új téma topikalizálható, a stratégia célját elérte: bár új diszjunktív témát egyik résztvevő sem indított, az eredeti és az 5. lépésben bevezetett téma, ahogy JEFFERSON példaanyaga dokumentálja, igen messze állhat egymástól.

A recipiens módszeresen dolgozik az új téma bevezetésén, ezáltal a beszéd tárgyat egyre nyitottabbá teszi, ámde nemcsak a maga számára, hanem a zárt téma elbeszélője számára is; a zárt és a nyitott téma kezelési módja konvergál. Így a stratégia azzal a rizikóval jár, hogy végül a kidolgozott témabevezetési lehetőséget az elbeszélő ragadja meg egy közben asszociált téma belépte-

tésére, tehát a recipiensnek tovább kell manővereznie, míg tervezett témájára sor kerülhet. Emellett az eredeti és az új téma közötti átmenet a recipiensben is új témákat indukálhat, s ha ezek esetleg rögtön beléphetnek, korábbi terve újabb halasztást szenved.

4. A negyedik fejezet (The integration of talk with nonvocal activities) mindhárom szerzője a szöveg és a társalgást kísérő nem vokális tevékenységek (testtartás, testtartás-változtatás, a tekintet irányulása, gesztusok) szekvenciális koordinációját tanulmányozván olyan szabályszerűségeket keres és talál, amelyek e viselkedésformákat összehangolják.

CHARLES GOODWIN egy együtt vacsorázó társaság — négy személy — viselkedését elemzi (Notes on story structure and the organization of participation). Egyikük egy történetet mesél el egy másik jelenlétük mint recipiensnek címezve; a harmadik személy a történet egyik szereplője, a negyedik passzív megfigyelő. Az elhangzó szöveg erősen tagolt, egységei — a bevezetés, a háttérinformációkat adó betoldások, maga a történet — élesen elkülönülnek, ami megkönnyíti az interpretációt. Az elbeszélő testtartás-változtatásai, gesztusai és egyéb tevékenysége (étkezés), illetve az utóbbi szüneteltetése szinkronban van a társalgás szekvenciális felépítésével, a lényegyet hordozó szekvenciát a kevésbé fontosaktól (és az utóbbiakat egymástól) pontosan megkülönböztetve. Különleges jelentősége van annak, hogy az elbeszélő, ill. a recipiens tekintete hová irányul. Az alapszabály szerint tekintetüknek egymásra kell irányulnia; ha a recipiens máshová néz, az nem preferált akciónak minősül. Ennek ő maga is tudatában van, s pl. bólintással adja jelét, hogy figyelemmel kíséri az elbeszélést. A máshová nézés lehetősége szekvenciálisan korlátozott; beágyazott szekvenciában megengedett, de lényeges szekvenciában az elbeszélő nem tolerálja: habozással, hangnyújtással, beszéde megszakításával hívja fel a recipiens figyelmét arra, hogy a tekintetkontaktust állítsa helyre. Az elbeszélés felépítését tehát a recipiens akciói is szervezik, a társalgásnak nem csupán releváns kísérő jelenségei, hanem konstitutív részei lévén.

A történet jelenlévő szereplőjének az elbeszélés releváns pontjain kell aktív részvételt jeleznie; ezt főleg mimikával és egyéb tevékenységek (étkezés) szüneteltetésével teszi. A recipiensnél visszafogottabban, de reagál az elbeszélő minden szekvenciális lépésére. A negyedik, megfigyelő jelenlévő a legpasszívabb résztvevő, de az elbeszélés szekvenciális struktúráját (az étkezés felfüggesztésével/folytatásával) ő is pontosan követi. A partnerek tehát nem csupán "megértik" az elbeszélő történetét, hanem együttműködnek vele, s az elbeszélést mint szociális tevékenységet e koordinált együttműködés teszi lehetővé.

CHRISTIAN HEATH elsősorban azt vizsgálja, hogyan szervezi a testtartás megváltoztatása és a tekintetkontaktus a közvetlen interakciót (Talk and reciprocity: sequential organization in speech and body movement). A partnerek — HEATH vizsgálati anyagában orvos és páciense — testtartásukkal és tekintetüket a másokra irányítva jelezni tudják, hogy készek a másik fél akciónak "vételésre", és ezáltal késztetik a másikat reakcióra. Az ilyen akcióreakció szekvencia, amelyben nem vokális cselekvésre vokális a preferált válasz, a csend megtörésének bevett módszere; általánosíthatóságát a szerző nem mérlegeli; valószínűleg ehhez hasonló rang- ill. szerepviszonyokat feltételez. A preferált válasz természetesen

nem kötelező, az implikált felhívást gyakran nem vokális eszközökkel hárítják. Ugyanezt a stratégiát a beszélő szerepmegkötöttség nélkül, általánosan alkalmazhatja a hamarosan esedékes beszélőváltás előrejelzésként.

A "vételtre kész" állapot nem vokális reprezentációjának a felhívás csak az egyik funkciója; a másik az, hogy maga is kiváltható preferált válaszként mint második akció egy három akciós fatikus szekvenciában, amelyet a tekintetkontaktus megszakadása rutinszerűen indukál: a beszélő elhallgat és testtartást változtat (elfordul), ezzel partnerét a "vételtre kész" állapot jelzésére ösztönzi, s e preferált válasz után folytatja mondandóját. A szekvenencia érdekesége a nem vokális szomszédosági pár, amelyben ugyanolyan szabályok működnek, mint a vokálisakban. A tekintetkontaktus a társalgásnak csak lényeges szekvenciáiban kötelező; helyreállítását a beszélő először habozással és/vagy hangnyújtással próbálja kiváltani, s általában ezek sikertelensége esetén fordul nem vokális mód-szerekhez, mozgásokhoz (is). E mozdulatok eltérnek az interakció folyamán megfigyelhető egyéb, ösztönös mozgásoktól, de nem rendkívüliek; önmagukban nem, csupán implikált jelentésük által kerülhetnek a figyelem fókuszába.

EMANUEL A. SCHEGLOFF kötetbeli második tanulmányának visszafogott címe (On some gestures' relation to talk) aligha enged következtetni arra a jóval nagyobb igényű kérdésfelvetésre, amely a szerzőt a gesztuskutatás területére vezette; olyan problémakörrel lévén szó, amelynek átfogó megoldása egy performance-modell feladata lenne. SCHEGLOFF a beszédtervezés és a megvalósult beszédszöveg viszonyára igyekszik fényt deríteni, a társalgási szövegekben e viszony bizonyos manifesztációit vizsgálva, nevezetesen azt a jelenséget, amikor a beszélő megnyilatkozásának valamely explicit eleme jelzi, hogy a tervezés szintjén már megjelent valamely másik, a megnyilatkozásban később realizálandó elem. Konkrétan: a beszélő performance-problémája nyilvánul meg így: ha a tervezés fázisában nehézsége támad egy mondat adekvát megformálását illetően, vagy nem találja a megfelelő lexémát, akkor habozással/hangnyújtással/a megnyilatkozás félbehagyásával/szűnettel előre jelzi, hogy valamely egyelőre problematikus elemet szándékozik bevezetni, s esetleg helyesbítésre is szükség lesz.

SCHEGLOFF célja az előrejelző és a realizált elem közti távolság ("projection space") limitálása, hisz ez jelentős lépés lenne a beszédtervezés és a beszédprodukció összefüggéseinek megértése felé. Mivel a bal határpont valószínű helyének kijelöléséhez az előrejelzők nem tekinthetők kellőképpen megbízható támpontnak (minél korábban jelennek meg, annál bizonytalanabb összetartozásuk a problematikus — helyesbített — elemmel), egyéb kritériumra is szükség van; ezt SCHEGLOFF a beszélő gesztikulációjában találja meg. Két különböző koordinációs szabály irányította gesztustípust vizsgál: 1/ a gesztus a megnyilatkozás valamely hangsúlyos elemére vonatkozik, és egybe is esik azzal; 2/ az ikonikus gesztus a megnyilatkozás valamely lexémájához kapcsolódik vagy szemantikailag (leképezi a jelentést vagy a denotátumot) vagy szóosztály szerint (lokalizál). Az ikonikus gesztus megelőzi lexémáját. (E szabályok is bizonyítják a nyelvi és egyéb viselkedésformák rendezettségét.) Az ikonikus gesztus tehát lexémáját előre jelezvén kijelöli a "projection space" bal határpontját. A nagy korpusz alapján kikövetkeztetett szabály: az ikonikus gesztus — a bal határpont — egybeesik a saját lexémáját megelőző hangsúlyos szóval (akkor is, ha saját lexémája is hangsúlyos; az első gesztusosztály koordiná-

ciós szabálya alárendelt a másodikénak); az ikonikus gesztus nem indítható előbb, mint közvetlenül annak a mondatnak a kezdete előtt, amelyben lexémája megjelenik.

5. Az ötödik fejezetben (*Aspects of response*) a szerzők olyan sajátos választípusok szekvenciális jegyeit írják le, mint az *oh* partikula, a nevetés, a taps.

A kötet egyik szerkesztője, JOHN HERITAGE foglalkozik az *oh* partikula mint válasz(komponens) jellemző környezeteivel és azokban betöltött szerepeivel (*A change-of-state token and aspects of its sequential placement*). Az *oh* válasz(komponens) egyik fontos funkciója olyan szekvenciákban figyelhető meg, amelyekben a beszélő a hallgatót informálja valamiről; az *oh* partikula a hallgató ismereteiben/feltevéseiben bekövetkezett változás tényét deklarálja, egyúttal megerősíti a beszélő aktusának relevanciáját, előfeltevést ("a hallgató nem rendelkezett az információval"), következményét ("most már rendelkezik"), azaz mindkét partner szekvenciaspecifikus szerepét (informáló — informált).

A hallgató együttműködik az informáló beszélővel az informáló szekvencia felépítésében; az *oh* (bevezette) válasz rendszerint az informáló aktus befejeztével hangzik el, implikálja, hogy a hallgató a kapott információt teljesnek tekinti (amely implikációt az *oh* partikulát követő egyéb — pl. minősítő — komponensek megerősíthetik); ezért elmaradása, ill. helyettesítése folytatásra ösztönző elemekkel (pl. *igen, hm*) a beszélőt az ellenkező következtetés levonására és az információ kiegészítésére készíti. Ha a beszélő az információ egy részét épp a folytatásra ösztönzés kiváltása céljából tartja vissza, a hallgató megnyilatkozásában az *oh* partikulát információkérő kérdés követi. Nagy valószínűséggel megjósolható az *oh* (bevezette) válasz olyan szekvenciában, amelyet nem az informáló megnyilatkozás, hanem egy információkérő kérdés nyit, mert preferált reakciók esetén ebben a három akciós szekvenciában (kérdés — válasz — *oh*) explicite megnyilvánulnak az előfeltevések és a következmény (a kérdező nem informált → a válaszadó informált — *oh*: a kérdező informált). Egyéb szekvenciatípusok, amelyekben az *oh* partikula hasonló szerepben jelenik meg ($x =$ egyéb komponensek: ismétlés, kidolgozás, specifikálás, minősítés stb.): információ — ennek ellentmondó/ezt korrigáló információ — *oh* + x ; információ — helyesbítés kezdeményezése — helyesbítés — *oh* + x ; információ — az információ (potenciális) értelmezése — az értelmezés megerősítése — *oh* + x ; információ — *oh* + az információ értelmezése. Az *oh* bevezette megnyilatkozás szekvenciális szerepe valamennyi szekvenciatípusban alapvetően retrospektív.

Épp e retrospektív jelleg az oka annak, hogy olyan szekvenciában, amelyet egy bejelentés indít, az *oh* partikula csak információkérő kérdéssel kombinálva minősül preferált válasznak, önmagában nem. Olyan szekvenciában pedig, amelyben információkérő kérdés részletes beszámolót kezdeményez, az informálandó partner akkor kooperatív, ha folytatásra ösztönző partikulákkal (*igen, hm*) segíti elő a szekvencia adekvát megvalósulását; az *oh* ezzel szemben sem önmagában, sem bármely komponenssel nem preferált megnyilatkozás, önmagában szekvenciazáró természete miatt nem, komponenssel pedig azért nem, mert így az informálandó túl korán avatkozna közbe.

Végül a szerző mégis bemutat egy olyan szekvenciatípust, amelyben a pusztán *oh* nem szekvenciazáró: valamely indítvány szándékát

előrevetítő információkérő kérdést nem preferált válasz követ, s a kezdeményező erre reagál (csalódást kifejező) *oh* partikulával; nyíltan tartózkodva a folytatástól, partnerét arra készíti, hogy az kérdezzen rá e megnyilatkozás hátterére — így a tervezett indítvány a partner kérésére hangzik el.

Az *oh* partikula használata tehát erősen befolyásolja a szekvenciák alakulását. Funkciói nem korlátozódnak az itt leírtakra; számos egyéb "Sprachspiel" operátora lehet.

GAIL JEFFERSON írása (On the organization of laughter in talk about troubles) szorosán kapcsolódik a harmadik fejezetben közölt tanulmányához; olyan beszélgetésekben, amelyeknek egyik résztvevőjét baj érte, s a beszédtema éppen ez, a témaváltás kényes műveleténél is problematikusabb az olyan inadekvátnak tűnő megnyilvánulás, mint a nevetés (még ha azt — normatív esetben — az elbeszélő kezdeményezi is). JEFFERSON három konfigurációt vizsgál meg: 1/ az elbeszélő nevet — a recipiens nem nevet; 2/ az elbeszélő nevet — a recipiens nevet; 3/ az elbeszélő nem nevet — a recipiens nevet.

Az első a leggyakoribb és a legegyszerűbb eset, amely nem tesz szükségessé különösebb stratégiát; a partnerek viselkedését szituációbeli szerepük, ill. az ezzel kapcsolatos szociális elvárás irányítja. Az elbeszélő nevetésében (bizonyos mértékben megkívánt és pozitívan értékelt) rezisztencia nyilvánul meg a problémával szemben; a recipiens pedig azért, hogy nevetés helyett a problémára vonatkozó megnyilatkozással folytatja a társalgást, receptivitásának ad kifejezést.

A második konfiguráció egyfelől szekvenciálisan korlátozott: beágyazott szekvenciákban léphet föl, amelyeknek közös topikális disztinktív jegye, hogy az elbeszélő (!) egy asszociált anekdotát/viccet/tréfát mond el; másfelől a partnerek még ilyen megkötés mellett is csak szenzitív stratégiával juthatnak el a közös nevetésig. Az elbeszélő fokozatosan közelíti meg a beágyazott témát, közben teszteli a hallgatót, akinek implicite akceptálnia kell az elbeszélő rezisztenciáját, és készséget kell mutatnia az együttműködésre. Amikor a hallgató először csatlakozik az elbeszélő nevetéséhez, késleltetéssel implicit, de egyértelmű jelét adja annak, hogy reakcióját nem a téma, hanem az elbeszélő iránti szolidaritás váltotta ki. A beágyazott szekvencia után a hallgató tér vissza a megelőző témához és probléma-receptív szerepéhez.

A harmadik eshetőség — amikor csak a recipiens nevet — az elbeszélő problémájáról folytatott társalgásban igen ritkán valósul meg; az átlagosnál kevésbé rezisztens és erősen receptív elbeszélőt, ill. meglehetősen rezisztens és gyengén receptív hallgatót feltételez, ahogy erre JEFFERSON egy idevágó párbeszédsszöveget elemelve rámutat. A hallgató új, potenciális témát felvetően nyitni akarja a társalgást, de az elbeszélő ezt is zárt témaként topikalizálja, amivel (szelektív) ellenállást vált ki a hallgatóból.

Mindhárom konfigurációban állandó, implicit és koordinált egyensúlyozás figyelhető meg receptivitás és rezisztencia között mind a társalgás egy-egy szegmentumán belül, mind az alternatív szegmentumok választásában.

J. MAXWELL ATKINSON, a másik szerkesztő azt vizsgálja, milyen technikával tudja egy beszélő a releváns pontokon kiváltani nagyszámú hallgatóság preferált reakcióját, a tapsot (Public speaking and audience responses: some techniques for inviting applause). Az ilyen szekvenciákban megvalósított akciók listázhatók (indítvány/javaslat támogatása/ellenzése, gratuláció, bejelentés, dicséret, kri-

tika stb.); a beszélőnek megnyilatkozása zárópontját előre jeleznie kell. Ezt verbális konstrukciók, prozódikus eszközök és gesztusok szimultán alkalmazásával teheti meg.

A szerző három zárópontjelző verbális konstrukció — a megnevezés, a felsorolás és az ellentét — optimális felépítését és működését tanulmányozza. Mindhárom szerkezeti megjósolhatósága teszi a zárópontjelző szerepre alkalmassá. A megnevezést egy deskriptív, a megnevezendő személy(eke)t bemutató/bejelentő megnyilatkozás vezet be, amelyből a neve(ke)t követő zárópontra lehet következtetni. A felsorolások olyan mellérendelő szerkezetek, amelyek tipikusan három összetevőből állnak. A felsorolás nem vezet feltétlenül záróponthoz; folytatást implikáló prozódikus jegyek és/vagy gesztusok esetén nem releváns a taps. Az ellentét hatásmechanizmusa szempontjából fontos, hogy a tézis és az antitézis hossza és konstrukciója hasonló legyen; ha a beszélő e normától eltér, a hallgató nem tudja anticipálni a zárópontot, sőt a két összetevő közti kontrasztív kapcsolat is elhomályosulhat számára; a válasz késik vagy elmarad. Erre a beszélő ismétlés vagy parafrázis formájában új záró megnyilatkozással reagál, amely nem csupán kiváltja, hanem provokálja a preferált választ. Az anticipációt a megnevezés, a felsorolás és az ellentét zárópontja előtt "monitor space" (intonáció, szünet) segíti.

A beszélő a zárópontjelző prozódikus jegyeket (a beszédsebesség, a hangerő fokozása, ereszkedő intonáció, erőteljes ritmus) és gesztusokat koordinálja a verbális konstrukciókkal; a szupraszegmentális, ill. nem vokális eszközök kiemelik a megnyilatkozások, ill. a szekvenciák különböző szerkezeti egységeit. Hasonló prozódikus, ill. nem vokális tevékenység figyelhető meg konverzációs interakcióban, amikor a beszélő feltételezi, hogy a hallgató nem figyel. Az a kutatási program, amelynek keretében ATKINSON tanulmánya született, azon stratégiákat kívánja leírni, amelyek segítségével nagyszámú hallgatóság figyelmét le lehet kötni.

6. A hatodik fejezetben (Everyday activities as sociological phenomena) a szerkesztők a CA atyjaként tisztelt HARVEY SACKS ma is meghatározó érvényű, iránymutató gondolataihoz térnek vissza 1970-71-ben tartott kiadatlan egyetemi előadásainak (GAIL JEFFERSONtól megszerkesztett, 16 oldalban összesűrített) kivonatát a CA filozófiájának esszenciájaként közreadván. Ez az eszmefuttatás az elmélet indíttatását, céljait és lehetőségeit tágabb összefüggésekben láttatja, ezáltal lehetővé teszi, hogy az elmélet jelentőségét felismerjük és elismerjük.

A tanulmány (On doing "being ordinary") az emberi élet megvalósulási módzatait minden téren eleve meghatározó és erősen korlátozó attitűd, a "mindennapiság" lényegi szerepére mutat rá. A "mindennapiság" valójában rendkívül rejtett, de igen szigorú normarendszer, amely nem csupán a legkülönbözőbb tevékenységi sémákban nyilvánul meg, hanem apperceptiós sémákban is: nem csupán a cselekvési formákat, hanem a megismerés és a tudatosítás módját is döntően befolyásolja: az átlagember — ezt SACKS konkrét példákkal dokumentálja — a rendkívüli eseményeket is a "szokásos", ti. az ilyen esetekben szokásos módon éli meg, dolgozza fel és mondja el; mintája van mindenre, s mások megnyilvánulásait is e mintához viszonyítja. Az apperceptióban operáló félelmetesen erős mechanizmus úgyszólván lehetetlenné teszi eredendően új, egyéni tapasztalatok szerzését és átadását; igazában véve erre alighanem csak a művészetek terén nyílhat lehetőség. Az élet minden je-

lenségét történetileg, kulturálisan és szociálisan meghatározott szempontokból, és ezáltal eleve valamely organizációban appercipiáljuk. Konvencionális tapasztalatainkat konvencionálisan felépített társalgás adott formáiban, kész stratégiákat alkalmazva cseréljük: "úgy meséljük el, ahogy bárki mesélné bárkinek". Ezeket a rendkívül erős korlátokat nem kell — nem is lehet — ledönteni, hiszen a mindennapiság attitűdje összes következményeivel világunk szervezettségének alapvető feltétele; tehát nem negligálni, hanem **i s m e r n i** kell a megnyilvánulásainkban, így nyelvi megnyilatkozásainkban is működő szabályrendszert.

7. Összegzőképpen, úgy vélem, megalapozottan erősíthetem meg a bevezetőben előlegezett értékítéletet: az igen átgondoltan szerkesztett kötet átfogó és meggyőző képet ad a CA mibenlétéről, eddigi eredményeiről, programjáról, lehetőségeiről és mindezek jelentőségéről az emberi viselkedés törvényszerűségeinek megértésében.

Lerch Agnes

MIBEN HOZOTT ÚJAT A BARANYAI NÉVGYŰJTEMÉNY?
BARANYA MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI I—II.

Pécs, 1982. 1055 és 1279 lap

PESTI JÁNOS vezetésével gyűjtötték a PTF hallgatói, pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos tanácsadó: ÜRDÖG FERENC. Az I. és II. kötet közlétevéői: BALOGH LAJOS, BARICS ERNŐ, GERSTNER KÁROLY, HEILMANN JÓZSEF, HOFFMAN OTTÓ, KIRÁLY LAJOS, NEDUCSIN DRAGUTIN, ÜRDÖG FERENC, PESTI JÁNOS, POSGAY ILDIKÓ, RÓNAI BÉLA, TAKÁCS JÓZSEFNÉ, TEMESI MIHÁLY, TÚRÓS LÁSZLÓNÉ. Szerkesztette PESTI JÁNOS.

Ha valaki arra a feladatra vállalkozik — akár egy kisebb terjedelmű ismertetésben is —, hogy röviden áttekintse a mintegy negyedszázad óta immár mozgalommá terebélyesedett földrajzinévgyűjtés és -kiadás eddigi eredményeit, akkor annak az 1964-ben megjelent Zala megye földrajzi nevei című kötet megemléztetésével kell kezdenie a megyei névgyűjteményeknek azóta örvendetesen gyarapodó sorát. Igaz ugyan, hogy már az 1930-as évektől kezdve kisebb-nagyobb terjedelmű, jelentős munkák születtek a helynevek közzétételében, feldolgozásában, egész megyére kiterjedő gyűjtés azonban csak az 1960-as évek elején indult meg Zalában, s az öszszegyűjtött földrajzi nevek megjelentetése méltán váltott ki elismerést a hazai és a nemzetközi szakmai körökben egyaránt. A zalai kötet — bár egy-két ponton eltértek tőle — példaadó lett, hamarosan követőkre talált; s azóta — főleg a Dunántúlról — több megyei kiadvány is napvilágot látott (pl. Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974.; Tolna megye földrajzi nevei. Bp. 1981.; Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. stb.), az egy-egy járás földrajzi neveit magukban foglaló kötetekről nem is szólva (ilyenek például a következők: MEZŐ ANDRÁS: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967.; Heves megye földrajzi nevei 1. Az Egri járás. Bp. 1970.; KÁLNÁSI ÁRPÁD: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. stb.).

Túlzás nélkül állíthatom, hogy a földrajzi nevek öszszegyűjtése és kiadása olyan nagy jelentőségű leletmentő munkálat, amely a magyar nyelvtudomány történetének nagyszabású vállalkozásai és kimagasló eredményei közé sorolható. Egy-egy kötet is sok ember példamutató összefogásának, együttműködésének gyümölcse, olyan tett, amelynek megvalósításában a földrajzi nevekben rejlő tudományos értékek fölismerése és a székebb haza iránt érzett szeretet egyaránt közrejátszott. Néhányan különösen sokat tettek a földrajzinévgyűjtés és -kiadás sikeréért. Már a zalai névgyűjtemény munkálataiban, majd utána más megyék kiadványainak tudományos irányításában, szerkesztésében elévülhetetlen érdemeket szerzett VÉGH JÓZSEF és ÜRDÖG FERENC. Rajtuk kívül szerkesztőként, közlétevéőként már eddig is több kötet kiadásán munkálkodott igen eredményesen PAPP LÁSZLÓ és BALOGH LAJOS. Nagyon sok nyelvész vállalta a földrajzi nevek helyszíni ellenőrzésének, gyűjtésének és közzétételének sok időt, energiát igénylő munkáját, de a gyűjtés-szervezésben és olykor a közlétevéésben a nyelvészeken kívül más szakterületek művelői (főképpen néprajzkutatók) is részt vállaltak. De nem szabad elfeledkeznünk arról a több száz — többségé-

ben pedagógus, főiskolai hallgató és középiskolai diák — gyűjtőről és több ezer adatközlőről, akiknek lelkes, odaadó közreműködése nélkül nem készülhettek volna el földrajzinév-gyűjteményeink. Végül, de nem utolsósorban dicséret és elismerés illeti azokat a szervezeteket, intézményeket és ezeknek vezetőit, akik megértették, fölismerték a földrajzi nevek összegyűjtésének és kiadásának fontosságát és sürgősségét, s a kiadáshoz az anyagi alapokat is megteremtették. Nagy jelentősége volt annak is, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Nyelvtudományi Intézete kezdetől fogva erkölcsi, tudományos és lehetőségeihez mérten anyagi támogatást nyújtott bizonyos névgyűjtemények közzétételéhez. Mindez Baranya megyében is hasonlóképpen történt: ott is több szakember és sok önkéntes munkatárs lelkes munkája nyomán vált valóra a terjedelmében is impozáns, kétkötetes névgyűjtemény megjelenítése.

Annak, aki ismeri a különböző földrajzinév-kiadványokat, azonnal szembeötlik a Baranya megyei névgyűjteménynek egy olyan vonása, amely minden eddigi kötettől megkülönbözteti: nagy terjedelme nyűgözi le az olvasót. Baranya Magyarország megyéi közül legfőkébb a közepes nagyságúakhoz sorolható, s íme terjedelmesebb kötettel folytatta a megyei névgyűjtemények sorát, mint például a szomszédos, nagyobb területű Somogyország. Vajon miből adódik ez az eltérés?

A kétkötetes baranyai földrajzinév-gyűjteménynek a nagyobb adatmennyisége semmiképpen sem azzal magyarázható, hogy másutt kevésbé gondosan, netán hanyagul, hiányosan gyűjtötték össze a helyneveket. A nagyobb terjedelem oka abban rejlik, hogy a baranyai kiadvány egyrészt jóval több ún. történeti (írásbeli) nevet foglal magában (l. ehhez a különböző rövidítések, forrásmunkák gazdag jegyzékét), másrészt kisebb mértékben az is közrejátsszik a terjedelem megnövekedésében, hogy a névanyag előtt a második bekezdésben (TIMÁR GYÖRGY munkájaként) értékes összefoglalás található az egyes települések demográfiai, településtörténeti adatairól, majd a harmadik bekezdésben a szóban forgó helység nevének eredetéről is olvashatunk. A Baranya megyei névgyűjteménynek ezeket — az eddig megjelent megyei kötetektől eltérő — újításait föltétlenül nyereségnek, elismerést érdemlő vállalkozásnak kell tekintenünk. Hogy ezek a többi megye kiadványaihoz képest újat, többet jelentő adatok mennyire fontosak a tudományos kutatások és a nagyközönség számára egyaránt, azt aligha szükséges bizonyítani. Az egyes falvak és városok településtörténeti adatai pl. kiindulási alapul szolgálhatnak a helytörténeti, régészeti kutatásokhoz, de ezek még nyelvtudományi szempontból is hasznosíthatók, hiszen bizonyos települések nyelvi-nyelvjárási képe jobban megérthető annak a körülménynek a megismeréséből, hogy történt-e más vidékről (országból) betelepítés valamely helységbe, vagy pedig a lakosság folytonossága évszázadokon keresztül háborítatlan maradt. De hasznos a településtörténeti mozzanatok föltárása pedagógusoknak, iskolásoknak, minden szülőföldjét szerető embernek, hiszen — közhelynek számít, de igaz — országához, népéhez is jobban ragaszkodik az, aki szűkebb pátriáját szereti; nemzetének jövőjéért is eredményesebben munkálkodik az, aki jobban ismeri hazájának, népének küzdelmes múltját, olykor pusztá létéért, fönnmaradásáért folytatott kitaró harcát. Éppen ilyen szempontból tartom örvendetesnek azt a tényt, hogy "Az élő nevek helyszíni gyűjtésére elsősorban a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatói vállalkoztak (117 hallgató); és 60 önkéntes gyűjtő (pedagógus, tanácsi dolgozó, középiskolai tanuló) csatlakozott még a gyűjtési felhíváshoz." (I, 8)

A kötet munkatársainak nemcsak az írásbeli nevek feldolgozásának módja jelentett sok munkát, hanem ezt megelőzően az élő névanyag összegyűjtése is nagyobb feladatot rótt rájuk, mint némely más megyében. Erről az I. kötet bevezetésében a következőket olvashatjuk: "A gyűjtés néhány sajátos baranyai problémája között első helyre kívánkozik a nemzetiségek névanyagának lejegyzésével kapcsolatos nehézségek egész sora" (8). Ez kisebb-nagyobb mértékben másutt is (pl. Komárom és Tolna megyében) gondot okozott, de annyi nehézséggel sehol sem járt, mint Baranyában, hiszen a gyűjtés kezdeti szakaszában a magyar névanyagon kívül német és szerbhorvát nyelvi földrajzi nevekre lehetett gondolni, s csak "Az ellenőrzés során derült ki, hogy a baranyai cigány, jiddis és szlovák nyelvű lakosságnak igen érdekes helynevei vannak: részben önálló, belső nyelvi alakulatok, részben más nyelvekből átvett névformák" (II, 9). Ezeket HOFFMANN OTTÓ jegyezte föl s tette közzé a mohácsi járás néhány községéből. A gyűjtési és ellenőrzési nehézségeket még a kis falvakról történt elköltözés is tetézte: "Mivel Baranyában jelentős a kis településekről való elvándorlás, a gyűjtés-ellenőrzés idején valóságos felderítést kellett végeznünk, hogy megtaláljuk egy-egy falu egykori őslakosságát. Például Gyűrűfű neveit Pécssett, Korpád és Gorica neveit Bükkösdön gyűjtöttük" (I, 8).

De miért is járt többletmunkával Baranyában az ún. történeti (írásbeli) nevek közzététele, mint másutt? Elsősorban azért — mint már utaltam rá —, mert nagy mennyiségű forrásmunkát (különösen sok térképet és különféle más kiadványt) használtak föl névgyűjtésre. Az írásbeli nevek adatolásában, gyűjtésében a XVIII. század elejéig mentek vissza, s hogy nem korábbra, az csak helyeselhető, hiszen "a ma élő (szóbeli) névanyag közvetlen/folytonos névelőzményei jobbra csak a 19. századi, ritkán a 18. századi forrásainkban maradtak fenn" (I, 10). Ezeknek az írásbeli neveknek az adatközlőktől följegyzett élő helynevekkel való azonosítása sokszor korántsem egyszerű: minél több a forrásokból származó adat, annál nehezebb az azonosítás, mégpedig a feladat nehézsége — egy, a matematikából vett hasonlattal élve — nem is számtani, hanem mértani haladvány szerint fokozódik. Ez igen sok időt, energiát kívánt minden egyes közzétevőtől és a szerkesztőtől egyaránt. Munkájukért minden elismerés megilleti őket és mindazokat, akik ebben segítségükre voltak.

Fölvetődhet a kérdés: vajon a többi megyében, ahol még ezután jelentetik meg a helyneveket, követni kell-e a baranyai példát vagy elegendő egy-két forrást (kataszteri térképek és a Pesty Frigyes-féle névgyűjtés adatait) közzétenni az élő helynevek mellett úgy, ahogy ezt pl. a Somogy megye földrajzi nevei című kiadványban megtalálható. A kérdésre véleményem szerint csak a helyi sajátosságok, előzmények figyelembevételével lehet és kell válaszolni azoknak, akik ebben a munkálatban egy-egy megyében részt vesznek. Ahol nem áll rendelkezésre annyi forrás, és — nem utolsósorban — ahol nincs annyi helyi, lelkes és hozzáértő szakember, mint éppen Baranyában, ott a könnyebb eljárásmodot szükséges választani. Ezt sürgeti az idő is, hiszen minden településen évről évre csökken azoknak a embereknek a száma, akik jól ismerik a kérdéses helység egykori, egyre inkább a feledés homályába merülő földrajzi neveit. Ezért — bármennyire is dicséretre méltó a baranyai példa — inkább a korábban megjelent megyei kötetek anyagközlési módszere látszik célravezetőnek.

Baranya megye földrajzi neveinek kétkötetes gyűjteményéről még inkább elmondhatjuk azt, amit más megyék köteteiről is megemlít-

hetünk: a nyelvtudományi (névtani) értékei mellett — főleg helytörténeti szempontból — szinte kincsestára Baranya megye múltjának, gazdaság- és művelődéstörténetének; több tekintetben (pl. néprajzi, régészeti szempontból) kiindulási alapul szolgálhat a további kutatásokhoz. Csak helyeselhető a kötet munkatársainak az a módszertani eljárása, hogy a névhez fűződő gazdaságtörténeti, folklór, tárgyi-néprajzi, régészeti közléseket csak akkor jegyezték le, ha meggyőződtek róla, hogy ezeknek van valóságalapjuk.

A recenzens a bőség zavarával küzd, ha a különböző tudománysszakokat érintő közlésekre akar példát választani a baranyai névgyűjteményből. Lássunk azért egy-két olyan adatot, amely elsősorban a nem nyelvész szakember érdeklődésére tarthat számot! Főképpen a történésszek érdeklődését kelthetik föl pl. azok a dúlő- és határrésznevek, amelyek egykori települések nyelvi maradványaként őrződtek meg napjainkig. Ilyen Erdősmecske névanyagában a 226. sorszámú *Kispall* földrajzi név, amelynél a következő magyarázatot találjuk: "*Pál* vagy *Páli* középkori magyar falu volt (Györffy I: 355: *Paly*, *Pal* Deft.: *Kis Palka*; P), a török hódoltság végén néptelenedett el. A felszabadító háború idején még valószínűleg volt némi lakossága, de a 17. század végén már pusztá. Azóta nem népesült be." (II, 39.) Olykor egy-egy falu földrajzi nevei között több olyan is előfordul, amely hajdani település nevéként maradt meg. Így pl. *Bikal* község dúlőnevei közül a következőkről tartják azt, hogy azon a területen egykor település volt: 38. *Kápás*; 107. *Hilje* : *Hilja* : *Hille*; 117. *Vargánya*; 124. *Curok* (I, 77, 79-80). Ilyen, dúlő- vagy határrésznevében fennmaradt egykori falvakra sok példát lehetne még említeni a kötetekből, hiszen Baranyában — miként hazánk más vidékein is — sajnálatos módon nagy veszteségek érték népünket a török dúlás idején, s még később a Rákóczi-szabadságharc időszakában is.

A néprajztudomány szakemberei is igen gazdag anyagra lelhetnek a baranyai névgyűjteményben. Ezeknek a néprajzi értékű közléseknek egy része már önmagában is becses és fölhasználható, más része pedig újabb helyszíni gyűjtéssel esetleg tovább bővíthető, s ennek következtében válhat a néprajz számára hasznosíthatóvá. Ilyen adatokra elsősorban azokon a településeken lehet számítani, amelyeknek lakossága (legalább többségében) magyar, s amelyek még a török hódoltság alatt is folyamatosan lakott helységek voltak. Így pl. Aranyosgadány anyagában a *Török-pince* földrajzi névhez a következő néphagyomány fűződik: "A szultánnak menekülnie kellett erről a vidékről, és ebbe a pincébe rejtették el az aranyeket. De már nem volt idejük visszajönni érte." (I, 895). Görcsöny község helynevei közül pedig a *Bóde* földrajzi névhez kapcsolódik érdekes magyarázat: "A tatárjárás után életben maradt lakosok itt *bódeszerű* kis házakat építettek." (I, 968).

Minden egyes megyei névgyűjtemény — a fentiekben említett tudományágakon kívül — természetesen főképpen nyelvészeti (névtudományi, nyelvtörténeti, nyelvjárástani) szempontból aknázható ki leginkább. A nyelvtörténeti értékű adatoktól a különböző nyelvjárási jelenségeken át a kipunostult és a még élő valódi tájszavakig, hihetetlenül gazdag és becses értékű tárháza a baranyai kiadvány is a nyelvtudományi kutatásokban fölhasználható adatoknak. Mindennek igazolására csupán Magyarmecske község helynevei közül említek meg néhányat, olyat, amely nyelvtörténeti vagy dialektológiai tekintetben érdemel figyelmet. Ilyen nevek pl. a következők: 39. *Cseri-lás* S, sz. *Irtásföld* lehetett. 40. *Monyorós*, -ba : *Monyarós*,

-ba : Magyarós, ba : Mogyorós, -ba (...); 85. Kendörös, -be : Kendörföd (...); 91. Körtejús, -be : Körteállós, -be (...); 103. Borgyus-kut stb.

A Baranya megyei névgyűjteményben rejlő — az előzőekben említett és vázlatosan bemutatott — tudományos értékek mellett jelenték-telen az az apró észrevétel, amely a kötetek forgatása közben föl-tűnt, mégpedig az, hogy a bel- és külterületi térképek némelyike bizony jobban is sikerülhetett volna. Van olyan térkép — sajnos —, amelyen a számok egybemosódnak, olvashatatlanok (ilyen pl. Siklós belterületének vázlata a II. kötet 780. lapján). Ez a kifogás végül is eltörpül a baranyai kötetek tudományos értékei, számtalan becses adata mellett, melyekből csupán néhány példát mutat-tam be felfűtőül.

A fentiekben kifejtettekhez szeretnék még valamit hozzátenni. Anélkül, hogy a földrajzinév-munkálatokban résztvevők közül bárki-nek az érdemeit kisebbíteni akarnám, az a tapasztalatom, hogy a megyei kiadványok megjelentetésében szinte mindenütt volt egy-két olyan kutató, aki idejét, energiáját nem kímélve, nemegyszer saját tudományos terveit is félretéve, a lelke, mozgatója lett a föld-rajzinév-gyűjtemény összeállításának, kiadásának. Így például Zalában ÜRDÖG FERENC, Somogyországban KIRÁLY LAJOS, Tolnában VADAS FERENC, Vas megyében BÁRDOSI JÁNOS volt az, aki átlagon fölül vál-lalt részt a megye földrajzi neveinek sikeres összegyűjtésében és megjelentetésében. Baranya megyében PESTI JÁNOS töltötte be ezt a szerepet, mégpedig igazán elismerésre méltóan. Róla még inkább el-mondhatjuk, hogy a baranyai kötetek létrehozásában orozzlánrészt vállalt, hiszen gyűjtésszervező, közlétező és szerkesztő egy sze-mélyben. Egyéni kutatómunkájának rovására is mindent megtett az-ért, hogy hozzáértő munkatársaival együtt gazdag anyagú, több tu-dományszak számára is fölhasználható névgyűjtemény lásson napvilá-got Baranyából. A kiadvány megjelentetésének anyagi támogatásáért a Baranya Megyei Tanácsot, a kiadás gondozásáért pedig a Baranya Megyei Levéltárat illeti dicséret.

Szabó József